

कार्यालय, मुख्य ब्लॉक शिक्षा अधिकारी
समग्र शिक्षा, ब्लॉक-भीण्डर (उदयपुर)

(एक अभिनव पहल)

प्रश्न बैंक

कक्षा— 10

संस्कृतम्

बोर्ड परीक्षा परिणाम में गुणात्मक एवं संख्यात्मक उन्नयन
हेतु अभिनव कार्ययोजना के तहत निर्मित

मुख्यसंरक्षक

कानाराम, IAS
निदेशक, माध्यमिकशिक्षा
राजस्थान, बीकानेर

एन्जिलिकापलात

संयुक्तनिदेशक
स्कूलशिक्षा, उदयपुर

ओमप्रकाश आमेटा

मुख्य जिला शिक्षा अधिकारी
उदयपुर

संरक्षक

रमेश सीरवी पुनाडिया, RAS

उपखण्डअधिकारी
भीण्डरएउदयपुर

श्रवणसिंह राठौड़, RAS

उपखण्डअधिकारी
वल्लभनगरएउदयपुर

मार्गदर्शन

महेन्द्र कुमार जैन

मुख्यब्लॉकशिक्षाअधिकारीएब्लॉकभीण्डरएउदयपुर

भेरुलाल सालवी

अति.मुख्यब्लॉकशिक्षाअधिकारी

रमेश खटीक

अति.मुख्यब्लॉकशिक्षाअधिकारी

गिरिश चौबीसा

संदर्भव्यक्ति

महेन्द्र कोठारी

संदर्भव्यक्ति

संयोजक

अशोक कुमार जोशी

प्रधानाचार्य महा. गां रा.उ.मा.वि .भीण्डर

कार्यकारीदल

श्री राजेन्द्र कुमार शर्मा व.अ. महा. गां रा.उ.मा.वि .भीण्डर
श्री रमेश चन्द्र अमेटा व.अ. रा0उ0मा0वि0 सारंगपुरा भीण्डर
श्री धर्मेन्द्र कुमार बुनकर व्याख्याता रा0उ0मा0वि0 सालेडा
श्री सुरेश मेघवाल व.अ. भैरव.रा0उ0मा0वि0 भीण्डर
श्रीमती समता कोठारी व.अ.रा0उ0मा0वि0 धारता
श्री मांगीलाल पालीवाल व.अ. रा0उ0मा0वि0 पाणुन्द
श्री कैलाश चन्द्र शर्मा प्र.अ. रा0मा0वि0 आमलिया
श्रीमती सुमित्रा जैन व.अ.रा0मा0वि0 गिरवर पोल भीण्डर

—:सहयोगकर्ता:—

श्री माना राम चौधरी व्याख्याता

महा.गां रा.उ.मा.वि .भीण्डर

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
परीक्षा-2022 के लिए संक्षिप्तकृत पाठ्यक्रम
संस्कृत (तृतीय भाषा) एक पत्रम् कक्षा 10
विषय कोड - 71

इस विषय में एक प्रश्न-पत्र होगा जिसकी परीक्षा योजना निम्नानुसार है—

प्रश्नपत्र	समय (घंटे)	प्रश्न-पत्र के लिए अंक	सत्रांक	पूर्णांक
एक पत्र	3.15	80	20	100

अधिगम-क्षेत्रम्	अंकभारः
अपठित-अवबोधनम्	10
रचनात्मक कार्यम्	15
अनुप्रयुक्तव्याकरणम्	25
पठित-अवबोधनम्	30
	80

(क) खण्डः—पठितावबोधनम् **30**

(i) पाठ्यपुस्तकात् गद्यांशस्य हिन्दीभाषया सप्रसङ्गम् अनुवादः (द्वयोः एकस्य)	4
(ii) पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य हिन्दीभाषया सप्रसङ्गम् अनुवादः (द्वयोः एकस्य)	4
(iii) पाठ्यपुस्तकात् नाट्यांशस्य हिन्दीभाषया सप्रसङ्गम् अनुवादः (द्वयोः एकस्य)	4
(iv) पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य सूक्तवचनस्य वा संस्कृते भावार्थलेखनम् (द्वयोः एकस्य)	2
(v) संस्कृतमाध्यमेन प्रश्नोत्तराणि—	
(अ) एकपदेन उत्तरम् (सप्तसु चत्वारः प्रश्नाः)	$\frac{1}{2} \times 4 = 2$
(ब) पूर्णवाक्येन उत्तरम् (सप्तसु चत्वारः प्रश्नाः)	$1 \times 4 = 4$
(vi) अन्वयलेखनम्—रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन	2
(vii) प्रश्ननिर्माणम् (त्रयः)	3
(viii) एकस्य गद्यपाठस्य हिन्दीभाषायां सारलेखनम्	2
(ix) पाठप्रसङ्गानुसारं शब्दार्थचयनम् (बहुविकल्पात्मकप्रश्नद्वयम्)	$\frac{1}{2} \times 2 = 1$
(x) पाठ्यपुस्तकात् श्लोकद्वयलेखनम्	2

(ख) खण्डः—अपठितावबोधनम् **10**

1. 80-100 शब्दपरिमितः (एकः सरलः गद्यांशः)

(i) एकपदेन उत्तरम् (प्रश्न चतुष्टयम्)	$\frac{1}{2} \times 4 = 2$
(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरम् (प्रश्नत्रयम्)	$1 \times 3 = 3$
(iii) शीर्षकप्रदानम्	1

(iv) संक्षिप्तीकरणम्	2
(v) अनुच्छेदाधारितं भाषिकं कार्यम्	$1/2 \times 4 = 2$
(बहुविकल्पात्मकाः चत्वारः प्रश्नाः)	
(अ) वाक्ये कर्तृ-क्रियापदचयनम्	
(ब) विशेषण-विशेष्य-चयनम्	
(स) संज्ञास्थाने सर्वनामप्रयोगः अथवा सर्वनामस्थाने संज्ञाप्रयोगः	
(द) पर्याय-विलोमपद-चयनम्	

(ग) खण्डः—अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्	25
--	-----------

(प्रश्नाः—बहुविकल्पात्मकाः, अतिलघूत्तरात्मकाः)	
(i) संधिः	04
व्यंजनसंधिः—श्चुत्व, ष्टुत्व, जश्त्व, चर्त्त्व, अनुस्वारः।	
विसर्गसंधिः—विसर्गस्य लोपः, उत्त्व, रुत्व, सत्व।	
(ii) समासः	03
अव्ययीभावः, कर्मधारयः, द्विगुः, बहुब्रीहिः, द्वन्द्वः।	
(iii) कारकाणि—सामान्यपरिचयः, उपपदविभक्तयश्च।	04
(विभक्तिज्ञानम्/अशुद्धि-संशोधनम्/वाक्यप्रयोगम्)	
(iv) प्रत्ययाः	03
शतृ, शानच्, तव्यत्, अनीयर्, क्तिन्, ल्युट्, तृच्, मतुप्, इन्, ठन्, त्व, तल्, टाप्, डीप्।	
(v) अव्ययपदानि—सामान्य-परिचयम्, वाक्ये अव्ययानां प्रयोगः।	03
(vi) उपसर्गाः	02
अव, अप्, निस्, निर्, दुर्, आङ्, उद्, अधि।	
(vii) शब्दरूपाणि	02
छात्र, हरि, पितृ, गो, गुरु, नदी, वधू, अस्मद्, युष्मद्, त्रिषु लिङ्गेषु—सर्व, तत्, यत्, किम्	
(viii) धातु रूपाणिः—लट्-लृट्-लोट्-लङ्-विधिलिङ् लकारेषु—	02
भू, गम, इष्, प्रच्छ, लिख्, हन्, भी, दा, नृत्, जन्, कृ, क्रीड्, चिन्त्, त्यज्।	
आत्मनेपदम्—सेव्, लभ् (केवलं लट्लकारे)।	
(ix) संख्याज्ञानम्—100 तः अग्रे।	02

(घ) खण्डः—रचनात्मकं कार्यम्	15
--------------------------------------	-----------

1. सङ्केताधारितम् औपचारिकम् अथवा अनौपचारिकं पत्रलेखनम्	04
2. चित्राधारितं वर्णनम् अथवा संकेताधारितं वार्तालापलेखनम्	04
3. अनुवादकार्यम्—हिन्दीभाषायाः षड्वाक्येषु चतुर्णां वाक्यानां संस्कृतभाषया अनुवादः	04
4. घटनाक्रमस्य संयोजनम् (क्रमरहितानां षड्वाक्यानां क्रमपूर्वकं संयोजनम्)	03

अथवा

वाक्य-निर्माणम्—पञ्चशब्देषु केचन त्रयाणां वाक्यप्रयोगम्

**पाठ्यपुस्तक से परीक्षा 2022 के लिए सम्मिलित किये गये अध्याय
का विवरण**

पाठ्यपुस्तक का नाम – शेमुषी द्वितीयो भागः

1. प्रथमः पाठः – शुचिपर्यावरणम्
2. द्वितीयः पाठः – बुद्धिर्बलवती सदा
3. तृतीयः पाठः – व्यायामः सर्वदा यथ्यः
4. चतुर्थः पाठः – शिशुलालनम्
5. पंचमः पाठः – जननी तुल्यवत्सला
6. षष्ठः पाठः – सुभाषितानि
7. सप्तमः पाठः – सौहार्द प्रकृतेः शोभा
8. अष्टमः पाठः – विचित्रः साक्षी

**पाठ्यपुस्तक से परीक्षा 2022 के लिए विलोपित किये गये
अध्याय/इकाई का विवरण**

1. नवमः पाठः – सूक्तयः
2. दशमः पाठः – भूकम्पविभीषिका
3. एकादशः पाठः— प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृद्
4. द्वादशः पाठः – अन्योक्तयः

निर्धारितपुस्तकानि :

शेमुषी—द्वितीयो भागः—राष्ट्रिय-शैक्षिक-अनु. परिषदा प्रकाशितम्

प्रश्न-पत्र की योजना

कक्षा – 10

विषय – संस्कृत

अवधि – 2 घण्टे 45 मिनट

पूर्णांक – 80

1. उद्देश्य हेतु अंकभार –

क्र.सं.	उद्देश्य	अंकभार	प्रतिशत
1.	ज्ञान	12	15%
2.	अवबोध	13	16.25%
3.	अभिव्यक्ति	41	51.25%
4.	मौलिकता	14	17.50%
योग		80	100%

2. प्रश्नों के प्रकारवार अंकभार

क्र. सं.	प्रश्नों का प्रकार	प्रश्नों की संख्या	अंक प्रति प्रश्न	कुल अंक प्रतिशत	प्रतिशत प्रश्नों का	संभावित समय
1.	वस्तुनिष्ठ	18	1	22.5%	36%	15
2.	अतिलघूत्तरात्मक	12	1	15%	24%	25
3.	लघूत्तरात्मक	13	2	32.5%	26%	30
4.	दीर्घउत्तरीय प्रश्न	4	3	15%	08%	45
5.	निबंधात्मक	3	4	15%	06%	50
योग		50	11		100	165

विकल्प योजना : आन्तरिक

3. विषय वस्तु का अंकभार –

क्र.सं.	विषय वस्तु	अंकभार	प्रतिशत
1	पाठ्यपुस्तकात् बहुविकल्पात्मक प्रश्नानि	12	15
2	पाठ्यपुस्तकात् गद्यांशस्य हिन्दी अनुवादः	3	3.75
3	पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य हिन्दी अनुवादः	3	3.75
4	पाठ्यपुस्तकात् नाट्यांशस्य हिन्दी अनुवादः	3	3.75
5	श्लोकट्ट लेखनम्	2	2.5
6	श्लोकस्य अन्वयम्	2	2.5
7	प्रश्ननिर्माणम्	2	2.5
8	एकस्य गद्यांशस्य हिन्दी भाषायां सारलेखनम्	2	2.5
9	पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य संस्कृते भावार्थ लेखनम्	2	2.5
10	अनुप्रयुक्त व्याकरणम्	22	27.5
11	अपठिता व अवबोधनम्	10	12.5
12	पाठ्यपुस्तकात् प्रश्नोत्तराणि	2	2.5
13	संकेताधारितम् औपचारिकम् अथवा अनौपचारिकं पत्र लेखनम्	4	5
14	चित्राधारितं वर्णनम् अथवा संकेताधारितं वार्तालापलेखनम्	4	5
15	हिन्दी भाषायाः वाक्यानां संस्कृत भाषायाः अनुवादः	4	5
16	घटनाक्रमस्य संयोजनम् अथवा शुद्धेषु वाक्य निर्माणम्	3	3.75

प्रश्न-पत्र ब्ल्यू प्रिन्ट

कक्षा -10

विषय :-संस्कृत

पूर्णांक -80

क्र. सं.	उद्देश्य इकाई / उप इकाई	ज्ञान					अवबोध					ज्ञानोपयोग / अभिव्यक्ति					कौशल / मौलिकता					योग
		वस्तुनिष्ठ	अति लघु	लघु	उत्तरात्मक	दीर्घ उत्तरीय	निबन्धात्मक	वस्तुनिष्ठ	अति लघु	लघु	उत्तरात्मक	दीर्घ उत्तरीय	निबन्धात्मक	वस्तुनिष्ठ	अति लघु	लघु	उत्तरात्मक	दीर्घ उत्तरीय	निबन्धात्मक			
1	पाठ्यपुस्तकात् बहुविकल्पात्मक प्रश्नानि						12(12)														12 (12)	
2	पाठ्यपुस्तकात् गद्यांशस्य हिन्दी अनुवादः											3(1)									3(1)	
3	पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य हिन्दी अनुवादः											3(1)									3(1)	
4	पाठ्यपुस्तकात् नाट्यांशस्य हिन्दी अनुवादः											3(1)									3(1)	
5	श्लोकद्वय लेखनम्							2(1)													2(1)	
6	श्लोकस्य अन्वयम्													2(1)							2(1)	
7	प्रश्ननिर्माणं													2(1)							2(1)	
8	एकस्य गद्यांशस्य हिन्दी भाषायां सारलेखनम्																2(1)				2(1)	
9	पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य संस्कृते भावार्थं लेखनम्													2(1)							2(1)	
10	अनुप्रयुक्त व्याकरणम्	6(6)															16(8)				22(14)	
11	अपठिता व अवबोधनम्													10(10)							10(10)	
12	पाठ्यपुस्तकात् प्रश्नोत्तराणि		2(2)																		2(2)	
13	संकेताधारितम् औपचारिकम् अथवा अनौपचारिकं पत्र लेखनम्																			4(1)	4(1)	
14	चित्राधारितं वर्णनम् अथवा संकेताधारितं वार्तालापलेखनम्																			4(1)	4(1)	
15	हिन्दी भाषायाः वाक्यानां संस्कृत भाषायाः अनुवादः																			4(1)	4(1)	
16	घटनाक्रमस्य संयोजनम् अथवा शब्देषु वाक्य निर्माणम्																3(1)				3(1)	
		6(6)	2(2)				12(12)		2(1)		9(3)		10(10)	22(11)		3(1)			2(1)	12(3)	80(50)	
	सर्वयोग	6(6)	2(2)	8(6)				23(16)					36(22)				14(4)					

विकल्पों की योजना :- प्रश्न. 16,17,18,19,20,21,22 में एक अतिरिक्त विकल्प है नोट- कोष्ठक में बाहर की संख्या अंकों की तथा भीतर प्रश्नों की छोटक है।

हस्ताक्षर

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर
उच्च माध्यमिक परीक्षा-2022

मॉडल प्रश्नपत्र

विषय – संस्कृत

कक्षा – 10

समय- 2 घण्टे 45 मिनट

पूर्णांक –80

खण्ड – अ

- प्रश्न :- 1. अधो लिखित प्रश्नानां उचित विकल्पं चिनुत :- 1
- (i) बहुर्बलवती सदा ' इति पाठः कस्माद् ग्रन्थात् संकलितः ? 1
- (अ) काकल्याः (ब) कथासंग्रहात्
(स) शुकसप्तते; (द) लसल्लतिकायाः
- (ii) ' विचित्रः साक्षी ' पाठः केन विरचितम् ? 1
- (अ) ओमप्रकाश ठाकुरेण (ब) हरिदत्तशर्मणा
(स) सुश्रुतेन (द) कातिदासेन
- (iii) कृशकायः कः आसीत् ? 1
- (अ) न्यायाधीशः (ब) आरक्षी
(स) रक्षापुरुषः (द) अभियुक्तः
- (iv) कः वातावरणं कर्कशध्वनिना आकुलीकरोति ? 1
- (अ) काकः (ब) पिकः
(स) मयूरः (द) बकः
- (v) वृषभः कुत्र पपात् ? 1
- (अ) आकाशे (ब) जले
(स) भूमौ (द) न कुत्रापि
- (vi) कुशलवौ कम् उपसृत्य प्रणमतः ? 1
- (अ) रामम् (ब) विदूषकम्
(स) वाल्मीकीं (द) लक्ष्मणम्
- (vii) परमम् आरोग्यं कस्मात् उपजायते ? 1
- (अ) आलस्यात् (ब) व्यायामात्
(स) बलात् (द) भोजनात्
- (viii) उदयसमये अस्तसमये कः रक्तः भवति ? 1
- (अ) चन्द्रः (ब) तारकः

- (स) सूर्यः (द) ध्रुवतारकः
- (ix) गुणी किं वेत्ति ? 1
- (अ) धनं (ब) गुणं
- (स) ज्ञानं (द) आचारं
- (x) ' शुचिपर्यावरण ' पाठानुसारेण केषां माला रमणीया ? 1
- (अ) ललितलतानाम् (ब) पुष्पाणाम्
- (स) मौक्तिकानाम् (द) रूप्यकाणाम्
- (xi) ' अनृतम् ' शब्दस्यार्थमस्ति ?
- (अ) सत्यम् (ब) असत्यम्
- (स) परस्परम् (द) सामीप्यम्
- (xii) माता सुरभिः किमर्थम् अश्रूणि मुञ्चति स्म ? 1
- (अ) पुत्रस्य दैन्यं दृष्ट्वा (ब) कृषीवलस्य अत्याचारं दृष्ट्वा
- (स) जगतः पीडां दृष्ट्वा (द) स्वविवशतां दृष्ट्वा
- प्रश्न :- 2. समुचित विभक्ति प्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत :-
- (i) सः सह ग्रामं गच्छति। (पितृशब्द) 1
- (ii) मोहनः काणः। (नेत्र शब्द) 1
- (ख) कोष्ठके शब्दस्य समुचित रूप प्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत :-
- (iii) मोदकं रोचते। (अस्मद्) 1
- (iv) कालिदासः श्रेष्ठः। (कवि) 1
- (ग) कोष्ठके प्रदत्त प्रकृति प्रत्ययाभ्यां पदं निर्माय वाक्य पूरयत :-
- (v) ग्रामं..... ईश्वरं स्मरति (ग्रम+शतृ) 1
- (vi) बालानां..... कः न जानाति। (चपल+त्वम्) 1

प्रश्न :- 3. अधोलिखितं अपठितगद्यांशं पठित्वा एतदाधारित प्रश्नानां यथानिर्देशं उत्तराणि लिखत :- 1x10=10

अद्य औद्योगिक विकासात् नगराणां विकासात् च जायते पर्यावरणं प्रदूषितम्। अतः अद्य नागरिकाणां कर्तव्यमस्ति यद् वयं पर्यावरण संरक्षणार्थं प्रयत्नं कुर्मः तत्कृते वयं स्वच्छतां च धारयामः। महात्मागांधी महोदयस्यापि स्वच्छतोपरि विशेषः आग्रहे आसीत्। साम्प्रतमपि सर्वकारेण ' स्वच्छभारताभियानम् ' प्रचालितम्। तस्योद्देश्यमपि पर्यावरणस्य संरक्षणं अस्ति। एवमेव नदीतटागवापीनां जलस्य स्वच्छतायाः प्रेरणा वयं ' नमामि गंगे ' इति अभियानेन ग्रहीतुं शक्नुमः।

- (i) अस्य गद्यांशस्य उपयुक्तं शीर्षकं लिखतु।
- (ii) पर्यावरणं प्रदूषणं कस्माद् जायते।
- (iii) सर्वकारेण किम् अभियानम् प्रचालितम् ?

- (iv) स्वच्छतायाः प्रेरणा केन ग्रहीतुं शक्यते ?
- (v) 'वयं पर्यावरण संरक्षणार्थं प्रयत्नं कुर्मः अत्र कुर्मः इति क्रियापदस्य कर्त्तृपदम् लिखतु।
- (vi) ' स्वच्छ भारतम् ' इत्यनयोः पदयोः विशेषणपदम् लिखतु।
- (vii) ' तस्योद्देश्यमपि ' अत्र तस्य इति सर्वनामपदं कस्य स्थाने प्रयुक्तम् ?
- (अ) नमामि गंगे (ब) स्वच्छभारताभियानम्
- (स) शौचालय निर्माणम् (द) अवकरनिस्तारणम्
- (viii) ' अधुना ' इति पदस्य पर्यायवाचिपदं गद्यांशे किम् अस्ति ?
- (ix) वापी इतिपदस्य हिन्दी अर्थः क ?
- (x) 'धारयामः ' इतिपदे लकार-पुरुष-वचनं लिखत।
- (xi-xii) अधोलिखित प्रश्नानां उत्तराणि संस्कृतमाध्यमेन लिखत।

1

1. कविः कुत्र संचरणं कर्तुम् इच्छति ?

अथवा

कियता बलेन व्यायामः कर्त्तव्यः ।

2. ' सौहार्द प्रकृतेः शोभा ' अस्मिन् नाटके कति पात्राणि सन्ति ?

1

अथवा

निर्धनः जनः कथं वित्तम् उपार्जितवान् ?

खण्ड – ब

लघूत्तरात्मक प्रश्नाः

- प्रश्न – 4. अधोलिखितपदयोः संधिचिच्छेदं कृत्वा सन्धेः नामापि लिखत—

1+1=2

प्रकृतिरेव, षडाननः

- प्रश्न – 5. अधोलिखितपदयोः सन्धिं कृत्वा सन्धेः नामापि लिखत—

1+1=2

रामः + च , सद् + कारः

- प्रश्न – 6. अधोलिखितरेखाङ्कित पदयोः समस्तपदानां विग्रहं कृत्वा समासस्य नामापि लिखत—1+1=2

(क) रमेशः प्रतिवारं प्रयासं करोति।

(ख) कृष्णकाकः कोटरे वसति स्म।

- प्रश्न – 7. अधोलिखितरेखाङ्कित पदयोः विग्रहपदानां समासं कृत्वा समासस्य नामापि लिखत—1+1=2

(क) राजेशः शिवं च केशवं च नमति।

(ख) सरोवरे नीलानि कमलानि शोभन्ते।

- प्रश्न – 8. अधोलिखितपदयोः उपसर्गं शब्दं च पृथक् कृत्वा लिखत— 1+1=2
- (क) अवगुणः
- (ख) दुर्भाग्यम्
- प्रश्न – 9. मंजूषायां प्रदत्तैः अव्ययपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा लिखत— 1+1=2
- (क)समयस्य सदुपयोगः करणीयः। (अपि, सदा, यथा)
- (ख) भूकम्पित—समयेगमनमेव उचितं भवति। (अधः उपरि, बहिः)
- प्रश्न – 10. अधोलिखितौ संख्यावाचिशब्दौ संस्कृते लिखत— 1+1=2
- 140, 2021
- प्रश्न – 11. अधोलिखितवाक्योः रेखाङ्कितपदमाधृत्य प्रश्न निर्माणं कुरुत— 1+1=2
- (क) चौरस्यपादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः।
- (ख) उद्याने पक्षिणांकलरवं चेतः प्रसादयति।
- प्रश्न – 12. अधोलिखितश्लोकस्य अन्वयं कुरुत। 1+1=2
- विचित्रे खलु संसारे नास्ति किञ्चिन्निरर्थकम्
- अश्वश्चेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः।
- प्रश्न – 13. अधोलिखितवाक्ययोः शुद्धं कृत्वा लिखत— 1+1=2
- (क) अलंविवादम् ।
- (ख) ग्रामस्य परितः जलम् अस्ति।
- प्रश्न – 14. स्वपाठ्यपुस्तकात् श्लोकद्वयं संस्कृतभाषायाम् लिखत— 1+1=2
- प्रश्न – 15. ' विचित्र राक्षी ' इति कथायाः सारं हिन्दी भाषायां लिखत। 1+1=2
- प्रश्न – 16. पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य संस्कृते भावार्थं लेखनम्—(द्वयोएकस्य) 1+1=2
- शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम्।
- तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृदनीयात् समन्ततः।।
- अथवा
- न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति।
- स्थिरीभवति मांसं च व्यायामाभिरतस्य च ।।

खण्ड – स

प्रश्न – 17. अधोलिखितस्य गद्यांशस्य सप्रसंगं हिन्दी भाषायाम् अनुवादं करोतु— 3

अस्ति देउलाख्यो ग्रामः। तत्र राजसिंहः नाम राजपुत्रः वसति स्म। एकदा केनापि आवश्यककार्येण तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता। मार्गे गहनकानने सा एक व्याघ्रं ददर्श। सा व्याघ्रमागच्छन्तं दृष्ट्वा धार्ष्ट्यात् पुत्रौ चपेटया प्रहृत्य जगाद—“ कथमे— कैकशो व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथः ? अयमेकस्तावद्विभज्य भुज्यताम् पश्चाद् अन्यो द्वितीयः कश्चिल्लक्ष्यते।”

अथवा

बहुन्यापत्यानि मे सन्तीति सत्यम्। तथाप्यहमेतस्मिन् पुत्रे विशिष्य आत्मवेदनामनुभवामि। यतो हि अयमन्येभ्यो दुर्बलः। सर्वेष्वपत्येषु जननी तुल्यवत्सला एव। तथापि दुर्बले सुते मातुः अभ्यधिका कृपा सहजैव “ इति। सुरभिवचनं श्रुत्वा भृशं विस्मितस्याखण्डलस्यापि हृदयमद्रवत्। स च तामेवमतान्त्वयत् “गच्छ वत्से! सर्वं भद्रं जायते।”

प्रश्न – 18. अधोलिखितस्य पद्यांशस्य सप्रसंगं हिन्दी भाषायाम् अनुवादं लिखत— 3

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।
यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥

अथवा

कज्जलमलिनं धूमं मुंचति शतशकटीयानम् ।
वाष्प्यानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम् ॥
यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ताः कठिनं रांसारणम् । शुचि..... ॥

प्रश्न – 19. अधोलिखितस्य नाट्यांशस्य सप्रसंगं हिन्दी भाषायाम् अनुवादं लिखत— 3

लवः — ननु भगवान् वाल्मीकिः ।
रामः — केन सम्बन्धेन ?
लवः — उपनयनोपदेशेन ।
रामः — अहमत्र भवतोः जनकं नामतो वेदितुमिच्छामि ।
लवः — न हि जानाम्यस्य नामधेयम् । न कश्चिदस्मिन् तपोवने तस्य नाम व्यवहरति ।
रामः — अहो माहात्म्यम् ।
कुशः — जानाम्यहं तस्य नामधेयम् ।

रामः — कथ्यताम्।

अथवा

सिंह — (कोधेन गर्जन्) भो! अहं वनराजः किं भयं न जायते ? किमर्थं मामेव तुदन्ति सर्वे मिलित्वा ?

एकः वानरः — यतः त्वं वनराजः भवितुं तु सर्वथाऽयोग्यः। राजा तु रक्षकः भवति परं भवान् तु भक्षकः। अपि च स्वरक्षायामपि समर्थः नासि। तर्हि कथमस्मान् रक्षिष्यसि ?

प्रश्न — 20. क्रमरहितानां षड्वाक्यानां क्रमपूर्वकं संयोजनं कुरुत।

3

1. एकः बुभुक्षितः शृगालः भोजनार्थं वने इतस्ततः भ्रमति स्म।
2. लतायाः बहूनि पक्वानि द्राक्षाफलानि आसन्।
3. परं तथापि द्राक्षाफलानि न प्राप्नोत्।
4. एकस्मिन् स्थाने सः द्राक्षालतां पश्यति।
5. एतानि द्राक्षाफलानि अम्लानि इति उक्त्वा कुपितः शृगालः ततः गतः।
6. तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत्।

अथवा

अधोलिखित पंचशब्देषु केचन त्रयाणां शब्दानां संस्कृते वाक्यः निर्माणं कुरुत—

सूर्यः, पिकः, मुख्यः, वायसः, निमित्तम्

खण्ड — द

प्रश्न —21. भवान् राजकीय-आदर्श-उच्च-माध्यमिक-विद्यालय-कंचनपुरस्य दशम्याः कक्षायाः छात्रः राकेशः अस्ति। भवतः पिता अतीवः निर्धनः अस्ति। स्वस्यप्रधानाचार्याय शुल्कमुक्त्यर्थम् एकं प्रार्थनापत्रं लिखतु।

4

अथवा

भवान् गोविन्दः। स्वकीयं मित्रं राजेन्द्रं प्रति स्वविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवविषये अधोलिखितपत्रं मंजूषापदसहायतया पूरयित्वा लिखतु।

परिवारे, वार्षिकोत्सवस्य, पत्रोत्तरं, स्वकरकमलेन, कुशलताम्, विविधाः, स्वीकृतवान् पुरस्कारम्

शैलपुरतः

दिनांकः— 17.12.2020

प्रियमित्रं राजेन्द्र।

नमस्ते।

अत्र अहं कुशलं, भवतः..... कामये। फरवरी मासे पंचमे दिनांके मम विद्यालये..
..... आयोजनम् अभवत्। अस्मिन् दिवसे प्रतियोगिताः अभवन्। अहमपि
धावनप्रतियोगितायां, वादविवादप्रतियोगितायां च भाग.....। पुरस्कारवितरणसमारोहे
अस्माकं क्षेत्रस्य विधायकमहोदयः..... पुरस्कारवितरणं कृतवान्। अहमपि.....
.....प्राप्तवान्।

अस्तु.....सर्वेभ्यः यथायोग्यं नमस्काराः..... शीघ्रमेव प्रेषणीयम्।

भवतः मित्रम्

गोविन्दः

प्रश्न -22. मंजूषायाः उपयुक्तपदानि गृहीत्वा गुरुशिष्ययोः मध्ये क्रीडायाः विषये संवादं पूरयत। 4

(अध्ययनम् क्रीडने, बहुलाभम्, आवश्यकता, करोषि, अधूना, क्रीडायै क्रीडांगणे)

अध्यापकः — प्रवीण ! त्वम् अत्र किं..... ?

प्रवीणः — हे गुरो ! अहम्..... किमपि न करोमि।

अध्यापकः — तर्हि गच्छ। तव मित्राणि तत्र क्रीडन्ति, तैः सह क्रीड।

प्रवीणः — मम..... रुचिः नास्ति। अतः अहं न क्रीडामि।

अध्यापकः — स्वस्थशरीरस्य स्वस्थमनसः च कृते क्रीडायाः अस्माकं जीवने महती..... भवति।

प्रवीणः — यदि अहं क्रीडायां ध्यानं दास्यामि तर्हि मम..... बाधितं भविष्यति।

अध्यापकः — एतद् समीचीनं नास्ति। क्रीडायै स्वल्पसमयम् एव प्रयच्छ अल्पसमयः अपि शरीराय.....
प्रदास्यति।

प्रवीणः — बाढम् श्रीमान् ! अतः आरभ्य अहं कंचित् समयं..... अपि दास्यामि।

अथवा

चित्रं दृष्ट्वा मंजूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया संस्कृतेन षड् वाक्यानि निर्माय लिखत—

प्रश्न -23. अधोलिखितेषु वाक्येषु केषाचनं चतुर्णां व्याख्यानां संस्कृतभाषया अनुवादं करोतु। 4

1. मता पुत्र को उपदेश देती है।
2. गंगा हिमालय से निकलती है।
3. जननी और जन्मभूमि स्वर्ग से भी महान है।
4. कृष्ण के चारों ओर बालक है।
5. विद्या विनम्रता देती है।
6. राधा भोजन पकाती है।

विषय – संस्कृत

प्रश्न-1. अधोलिखित प्रश्नानां उचित विकल्पं चिनुत –

1. कानने एकं व्याघ्रं कुत्र ददर्श?
(अ) उपवने (ब) वने (स) गुहायाम् (द) पर्वते (ब)
2. वृषभः कुत्र पपात?
(अ) गृहे (ब) उपवने (स) नगरे (द) क्षेत्रे (द)
3. न्यायाधीशस्य नाम किं आसीत्?
(अ) बंकिमचन्द्रः (ब) श्रीचन्द्रः (स) कृष्णचन्द्रः (द) राजचन्द्रः (अ)
4. मां निजगले बद्ध्वा चल सत्वरम् । रेखांकित पदस्य पर्याय पदं किं?
(अ) मन्दम् (ब) शनैः शनैः (स) शीघ्रम् (द) उच्चैः (स)
5. “बुद्धि बलवती सदा” इति पाठः कस्मात् ग्रन्थात् संकलितः?
(अ) काकल्याः (ब) कथाग्रन्थात् (स) शुकसप्ततेः (द) लसल्लतिकया (स)
6. कस्य पादध्वनिना अतिथि प्रबुद्धः ।
(अ) सेवकस्य (ब) मूषकस्य (स) गृहस्थस्य (द) चौरस्य (द)
7. सर्वदा कः पथ्यः ।
(अ) वित्तम् (ब) बलम् (स) व्यायामः (द) श्रमः (स)
8. लवकुशयोः वंशस्य कर्ता कः?
(अ) सूर्यः (ब) चन्द्रः (स) वशिष्ठः (द) हरिश्चन्द्रः (अ)
9. सुस्पष्ट देह कः आसीत् ।
(अ) अभियुक्तः (ब) गृही (स) आरक्षी (द) सेवकः (स)
10. शिशुलालनं इति पाठस्य रचयिता कः?
(अ) कालिदासः (ब) दिङ्नाकः (स) भवभूतिः (द) भासः (ब)
11. दुर्बल सुते कस्याः अभ्यधिका कृपा भवति ।
(अ) पितुः (ब) भगिन्याः (स) कन्यायाः (द) मातुः (द)
12. चौरः किं आदाय पलायितः?
(अ) मञ्जूषाम् (ब) स्वर्णाभूषणम् (स) धनम् (द) वस्त्रम् (अ)
13. न्यायाधीशः कस्मात् निर्णेतुं नाशक्नोत् ।।
(अ) धनाभावात् (ब) चौरभयात् (स) प्रमाणाभावात् (द) बलप्रभावात् (ब)
14. नराणामं प्रथमः शत्रुः कः ? ।
(अ) क्रोधः (ब) शमः (स) गुणः (द) द्वेषः (अ)

15. निरनुक्रोश इति कः एवं भणति ?
(अ) लवः (ब) विदूषकः (स) कुशः (द) रामः (स)
16. उदीरितोऽर्थः केन अपि गृह्यते?
(अ) पण्डितेन (ब) अश्वेन (स) मानवेन (द) पशुना (द)
17. पिकः कस्य गुणं वेत्ति?
(अ) ग्रीष्मस्य (ब) वसन्तस्य (स) वर्षायाः (द) काकस्य (ब)
18. बालभावात् हिमकरः कस्य मस्तके विराजते?
(अ) पर्वतस्य (ब) शिवस्य (स) गगनस्य (द) विष्णोः (अ)
19. शीतले जले स्थितप्रज्ञः इव कः तिष्ठति?
(अ) बकः (ब) मीनः (स) मकरः (द) पिकः (अ)
20. कीदृशी दैवगतिः?
(अ) सुखदा (ब) विचित्रा (स) समाना (द) फलदा (ब)
21. अत्र जीवितं कीदृशं जातम्?
(अ) सरलम् (ब) दुर्वहम् (स) सुकरम् (द) उन्नतम् (ब)
22. कुत्सितवस्तुमिश्रितं किं जातम्?
(अ) जलम् (ब) वायुमण्डलम् (स) भक्ष्यम् (द) कूपम् (स)
23. नवमालिका रसालं मिलिता । अत्र रसाल पदस्य किं अर्थः?
(अ) आम्रम् (ब) नारगम् (स) कदलीफलम् (द) जम्बूफलम् (अ)
24. व्यायामाभिरतस्य किं स्थिरं भवति?
(अ) देहम् (ब) मांसम् (स) बलम् (द) रूपम् (ब)
25. मनुष्याणां रिपु कः?
(अ) गुणम् (ख) आलस्यम् (स) क्रोधम् (द) भारम् (ब)
26. व्यायामिनम् के न अर्दयन्ति ।
(अ) मित्राणि (ब) बलिनः (स) रोगाः (द) अरयः (द)
27. सिंहस्य बलं कः जानाति?
(अ) गजः (ब) मूषकः (स) वायसः (द) मृगः (अ)
28. मृगाः कैः संगमनुव्रजन्ति ।
(अ) मृगैः (ब) अश्वैः (स) गोभिः (द) तुरगैः (अ)
29. सर्व धेनुनां माता का आसीत् ।
(अ) रम्भा (ब) माया (स) सुरभिः (द) चम्पा (स)
30. अमन्त्रं किं नास्ति?
(अ) वाणी (ब) मूलम् (स) वचनम् (द) अक्षरम् (स)

प्रश्न-2. (क) समुचित विभक्ति प्रयोगेण रिक्त स्थानानि पूरयत-

- (1) पिता पुत्राय क्रुध्यति। (पुत्र)
- (2) ग्रामं अभितः क्षेत्राणि सन्ति। (ग्राम)
- (3) श्री गणेशाय नमः। (गणेश)
- (4) सः कर्णेन बधिरः। (कर्ण)
- (5) कविषु कालिदासः श्रेष्ठः। (कवि)
- (6) बालकाय मोदकानि रोचन्ते। (बालक)
- (7) मोहनः पित्रा सह गच्छति। (पितृ)
- (8) तव किं नामः? (युष्मद् शब्द)
- (9) अहं गुरोः सेवां करोमि। (गुरु)
- (10) वृक्षात् पत्राणि पतन्ति। (वृक्ष)
- (11) हिमालयात् गंगा प्रभवति। (हिमालय)
- (12) भवान् कुत्र गच्छति? (भवत्)
- (13) रामः मोहनात् पटुतरः। (मोहन)
- (14) मह्यम् क्रीडनम् रोचते। (अस्मद् शब्द)
- (15) बालकः सिंहात् बिभेति। (सिंह)
- (16) अस्याम् कक्षायाम् बालकाः पठन्ति। (इदम्)
- (17) सा कन्या जलं आनयति। (तत् शब्द)
- (18) कल्पतरुः तव उद्याने तिष्ठति। (युष्मद् शब्द)
- (19) अस्मिन् जगति प्रत्येकं स्व स्व कर्मणि निमग्नो भवति। (जगत)
- (20) तस्या च एका दुहिता आसीत्। (तत् शब्द)

प्रश्न-(ख) रेखांकित पदे विभक्तिः तत् करणं च लिखत-

1-ग्रामम् परितः क्षेत्राणि सन्ति।	-द्वितीया विभक्तिः, परितः योगे।
2-बालकाय मोदकम् रोचते।	-चतुर्थी विभक्तिः, रुच् धातोः योगे।
3-छात्रः विद्यालयं प्रति गच्छति।	-द्वितीया विभक्तिः, प्रति योगे।
4-पिता पुत्राय क्रुध्यति।	-चतुर्थी विभक्तिः, क्रुध् धातोः योगे।
5-राजमार्गम् अभितः वृक्षाः सन्ति।	-द्वितीया विभक्तिः, अभितः योगे।
6-श्रीगणेशाय नमः।	-चतुर्थी विभक्तिः, नमः योगे।

7—जलं विना जीवनं नास्ति ।	—द्वितीया विभक्तिः, विना योगे ।
8—सीता गीतया सह पठति ।	—तृतीया विभक्तिः, सह योगे ।
9—बालकः प्रश्नं पृच्छति ।	—द्वितीया विभक्तिः, पृच्छ् धातोः योगे ।
10—सः कर्णेन बधिरः अस्ति ।	—तृतीया विभक्तिः, अंग विकार योगे ।
11—दुर्जनः सज्जनाय ईर्ष्यति ।	—चतुर्थी विभक्तिः, ईर्ष्यः धातोः योगे ।
12—बालकः सिंहात् बिभेति	—पंचमी विभक्तिः, भी धातोः योगे ।
13—गंगा हिमालयात् प्रभवति ।	—पंचमी विभक्तिः, भू धातोः योगे ।
14—हरिः वैकुण्ठं अधिशेते ।	—द्वितीया विभक्तिः, अधिशेते योगे ।
15—कविषु कालिदासः श्रेष्ठः ।	—सप्तमी विभक्तिः, यतश्च निर्धारणं योगे ।
16—दैत्येभ्यः हरिः अलम् ।	—चतुर्थी विभक्तिः, अलं योगे ।
17—मह्यम् पठनम् रोचते ।	—चतुर्थी विभक्तिः, रूच् धातोः योगे ।
18—वृक्षात् पत्रं पतति ।	—पंचमी विभक्तिः, अपादान कारके ।
19—ग्रामं निकषा सरोवरः अस्ति ।	—द्वितीया विभक्तिः, निकषा योगे ।
20—रामः लक्ष्मणेन सह वनं गच्छति ।	—तृतीया विभक्तिः, सह योगे

प्रश्न—(ग) अधोलिखित शब्दस्य समुचितं रूपं लिखत—

1. सेव धातोः, लट्लकार, प्रथमपुरुष, बहुवचनं । (सेवन्ते)
2. क्रीड् धातोः, लृट्लकार, प्रथमपुरुष, एकवचनं । (क्रीडिष्यति)
3. कृ धातोः, लङ्लकार, प्रथमपुरुष, एकवचनं । (अकरोत्)
4. हन् धातोः, लट्लकार, प्रथमपुरुष, बहुवचनं । (घ्नन्ति)
5. लिख् धातोः, लट्लकार, प्रथमपुरुष, बहुवचनं । (लेखिष्यन्ति)
6. प्रच्छ् धातोः, लृट्लकार, प्रथमपुरुष, एकवचनं । (प्रक्ष्यति)
7. गम् धातोः, लट्लकार, उत्तमपुरुष, बहुवचनं । (गच्छामः)
8. पठ् धातोः, लोट्लकार, प्रथमपुरुष, एकवचनं । (पठ)
9. भू धातोः, विधिलिङ्लकार, मध्यमपुरुष, एकवचनं । (भवेः)
10. लभ् धातोः, लट्लकार, प्रथमपुरुष, बहुवचनं । (लभन्ते)

प्रश्न—(घ) कोष्ठके प्रदत्त प्रकृति प्रत्ययाभ्यां पदं निर्माय वाक्यं पूरयत—

1—ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । (गम्+शत्)

2—प्रसन्नो बालकः शंकमानः । (शंक+शानच्)

- 3-गुरुंसेवमानः शिष्यः सुखं लभते। (सेव्+शानच्)
- 4-मनुष्यःसामाजिकःप्राणी अस्ति। (समाज+ठक्)
- 5-बुद्धिमान् नरः सर्वत्र मानं लभते। (बुद्धि+मतुप्)
- 6-धावन्धावकः मार्गं अपतत्। (धाव्+शतृ)
- 7-सदा सुखिनःभव। (सुख+इन्)
- 8-गुणवान् सर्वत्र पूज्यते। (गुण+मतुप्)
- 9-साप्ताहिकः अवकाशः रविवारे भवति। (सप्ताहः+ठक्)
- 10-सः कार्यकुर्वन्अपि पठति। (कृ+शतृ)
- 11-श्रेष्ठिनः!स्वागतं ते। (श्रेष्ठ+इन्)
- 12-सा बुद्धिमती अस्ति। (बुद्धि+मतुप्)
- 13-एवंचिन्तयन् सः कृष्ण सर्पः अपश्यत्। (चिन्त्+शतृ)
- 14-पठन् गोपालः गच्छति। (पठ्+शतृ)
- 15-बालकः मोदमानः मिष्ठान्नानि खादति। (मुद्+शानच्)
- 16-अस्माकं देशे दर्शनीयानि स्थानानि सन्ति। (दृश्+अनीयर)
- 17-अस्माकं जीवने विद्यायाः महत्वं वर्तते। (महत्+त्व)
- 18-अस्या अनुजा दीपिका अस्ति। (अनुज+टाप्)
- 19-दुष्टा जनाः हन्तव्याः। (हन्+तव्यत्)
- 20-ग्रामे जनता निवसति। (जन+तल)
- 21-कुमारी इयं बालिका। (कुमार+डीप्)
- 22-लोके नरत्वं दुर्लभम्। (नर+त्व)
- 23-सा चपला बालिका अस्ति। (चपल+टाप्)
- 24-इदं पानीयं जलं न अस्ति। (पा+अनीयर)
- 25-लोकहितं मम करणीयं। (कृ+अनीयर)

प्रश्न-3. अधोलिखित गद्यांशं पठित्वा एतदाधारित प्रश्नानां यथानिर्देशं उत्तराणि लिखत-

(1) वैदिकसाहित्यं प्रमुखतया द्विविधं अस्ति-मन्त्ररूपः ब्राह्मणरूपश्च। मन्त्र समुदायः एव संहिता शब्देन व्यवह्रियते ब्राह्मणरूपः वेदभागः संहिता भागस्य व्याख्यारूपः विद्यते। ब्राह्मणभागः यागस्वरूपबोधकः अस्ति। एषः त्रिधा विभक्तः भवति-ब्राह्मण आरण्यकम् उपनिषद् च। यज्ञस्वरूप-प्रतिपादकः ब्राह्मणभागः। आरण्यो पठिताः यज्ञस्य आध्यात्मिकरूप विवेचयन्तः वेदभागः आरण्यकानि। उपनिषदः ब्राम्हात्मबोधिकाः मोक्षसाधिकाः सन्ति। वेदस्य अन्तिमरूपतया उपनिषद् 'वेदान्तः' इत्युच्यते। ब्राह्मणभागः गृहस्थानां कृते उपयोगी, आरण्यकभागः वानप्रस्थानां कृते, उपनिषद् भागश्च संन्यस्तानां हेतो बहुपयोगी भवति।

प्रश्नाः- (क) अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(ख) यथा निर्देशं प्रश्नान् उत्तरतु-

1. ब्राह्मणभागः कस्य बोधकः अस्ति?
2. मन्त्रसमुदायस्य अपरं नाम किम् अस्ति?
3. यज्ञस्य आध्यात्मिक रूपं के विवेचयन्ति?
4. संन्यस्तातां कृते कः बहुपयोगी भवति?
5. ब्राह्मणग्रन्थानां कति भागाः सन्ति?

(ग) यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरतु-

1. 'ब्राह्मणभागः यागस्वरूपबोधकः अस्ति' अत्र कर्तृपदं लिखत।
2. 'एषः विभक्तिः भवति' अत्र क्रियापदं लिखत।
3. 'वैदिकसाहित्यं प्रमुखतया द्विविधम्' अत्र विशेषणं विशेष्यपदं किम्?

उत्तराणि-(क) वैदिक साहित्यम्

(ख) 1. यागस्वरूपबोधकः ।

2. संहिता ।

3. आरण्यकानिः ।

4. उपनिषद्भागः ।

5. त्रिधाः ।

(ग) 1. ब्राह्मणभागः ।

2. भवति ।

3. 'वैदिकसाहित्यं' विशेष्यपदम्, द्विविधम् विशेषणम्,

(2) दैनन्दिनव्यवहारे यः सहायतां करोति सः बन्धुः भवति । यदि विश्वे सर्वत्र एतादृशः भावः भवेत् तदा विश्वबन्धुत्वं भवति । परन्तु अधुना संसारे कलहस्य अशान्तेः च वातावरणम् अस्ति । मानवाः परस्परं न विश्वसन्ति । ते परस्य कष्टं स्वकीयं कष्टं न गणयन्ति । अपि च समर्थाः देशाः असमर्थान् देशान् प्रति उपेक्षाभावं प्रदर्शयन्ति, तेषां उपरि स्वकीयं प्रभुत्वं स्थापयन्ति । संसारे सर्वत्र विद्वेषस्य शत्रुतायाः हिंसायाः च भावना दृश्यते, देशानां विकासः अपि अवरुद्धः भवति । इयं महती आवश्यकता वर्तते यत् एकः देशः अपरेण देशेन सह निर्मलेन हृदयेन बन्धुतायाः व्यवहारं कुर्यात् । विश्वस्य जनेषु इयं भावना आवश्यकी । ततः विकसिताविकसितयोः देशयोः मध्ये स्वस्था स्पर्धा भविष्यति । सर्वे देशा ज्ञानविज्ञानयोः क्षेत्रे मैत्री भावनया सहयोगेन च समृद्धिं प्राप्तुं समर्था भविष्यन्ति । सूर्यचन्द्रयोः प्रकाशः सर्वत्र समानरूपेण प्रसरति । प्रकृतिः अपि सर्वेषु समत्वेन व्यवहरति । तस्मात् अस्माभिः सर्वैः परस्परं वैर-भावम् अपहाय विश्वबन्धुत्वं स्थापनीयम् ।

प्रश्ना—(क) अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखतु ।

(ख) यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरतु—

1. दैनन्दिन-व्यवहारे बन्धुः कः भवति?

2. समर्थाः देशाः कान् प्रति उपेक्षाभावं प्रदर्शयन्ति?

3. अधुना संसारे कस्य वातावरणम् अस्ति?

4. सर्वेषु समत्वेन का व्यवहरति?

5. कयोः प्रकाशः सर्वत्र समानरूपेण प्रसरति?

(ग) यथा निर्देशं प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत—

1. "मानवाः परस्परं न विश्वसन्ति" अत्र कर्तृपदं लिखत ।

2. "ते परस्य कष्टं न गणयन्ति" ते इति कर्तृपदस्य क्रिया पदं किम्?

3. " इयं महती आवश्यकता वर्तते" अत्र विशेषणपदं विशेष्यपदं लिखत ।

उत्तराणि—

(क) विश्वबन्धुत्वम् ।

(ख) 1. दैनन्दिनव्यवहारे यः सहायतां करोति सः बन्धुः भवति ।

2. असमर्थान् देशान् प्रति ।

3. कलहस्य अशान्तेः च वातावरणम्

4. प्रकृतिः

5. सूर्यचन्द्रयोः

(ग) 1. कर्तृपदम्—मानवाः

2. क्रियापदम्—गणयन्ति ।

3. विशेषणपदम्—महति, विशेष्यपदम्—आवश्यकता ।

(3) परेषाण् उपकारः परोपकारः उच्यते । सर्वः स्वार्थं समीहते" इत्यपि कस्यचित् कवेः उक्तिः अस्ति । स्वार्थाय सर्वेऽपि प्राणिनः जीवन्ति । किन्तु यस्य जीवनम् अन्येभ्यः अस्ति, अपरेषां प्राणिनां सुखाय यः प्रयतते, कष्टं सहते च वस्तुतः तस्यैव जीवनं सार्थकम् अस्ति । पश्य, गावः अन्येभ्यः दुग्धं प्रयच्छन्ति,

अतः जनाः “मातर” इति वदन्ति । नदी अपि स्वजलं स्वयं न पिबति, अन्येषां प्रणिनां कुते ददाति । मेघान् पश्यत स्वजलं सर्वेभ्यः वितरन्ति । पुष्पाणि सर्वेभ्यः सुगन्धं वितरन्ति । वृक्षाः फलानि प्रयच्छन्ति । मातृसमा उपकारिणी का विद्यते जगते? अतः स्वार्थं विहाय अन्येभ्यः जीवनमेव वरम् ।
प्रश्ना— (क) अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत ।

(ब) यथा निर्देशं प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत—

1. सर्वे किं समीहन्ते?
2. काः अन्येभ्यः दुग्धं प्रयच्छन्ति?
3. नदी किं न पिबति?
4. किं वरं विद्यते?
5. किं नाम परोपकारः?

(ग) यथा निर्देशं प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत—

1. “ अतः जनाः “मातर” इति वदन्ति । अत्र कर्तृपदं लिखत ।
2. “वृक्षाः फलानि प्रयच्छन्ति” अत्र क्रियापदं लिखत ।
3. “मातृसमा उपकारिणी का विद्यते?” अत्र विशेषणपदं लिखत ।
4. “अतः स्वार्थं विहाय अन्येभ्यः जीवनमेव वरम्” अत्र विशेष्यपदं लिखत ।

उत्तराणि—

(क) परोपकारः

(ख) 1. सर्वे स्वार्थं समीहन्ते ।

2. गावः अन्येभ्यः दुग्धं प्रयच्छन्ति ।

3. नदी स्वजलं स्वयं न पिबति ।

4. स्वार्थं विहाय अन्येभ्यः जीवनमेव वरम् ।

5. परेषाम् उपकारः नाम परोपकारः ।

(ग) 1. जनाः ।

2. प्रयच्छन्ति ।

3. उपकारिणी ।

4. जीवनम् ।

(4) सताम् आचारः सदाचारः इति कथ्यते । सज्जनाः यथा आचरन्ति तथैव आचरणो सदाचारो भवति । ते सर्वे सह शिष्टतापूर्वकं व्यवहारं कुर्वन्ति । सदाचारस्य संतत्यैव संसारे जनः उन्नतिं करोति । देशस्य राष्ट्रस्य, समाजस्य, जनस्य च उन्नत्यै सदाचारस्य महती आवश्यकता वर्तते । सदाचारेणैव जनाः ब्रह्मचारिणो भवन्ति । सदाचारेणैव शरीरं परिपुष्टं भवति । सदाचारेण बुद्धिः वर्धते । सदाचारेणैव मनुष्यः सत्यभाषणम् अन्यच्च सत्कर्म कर्तुं प्रवृत्तो भवति । अतएव पूर्वे महर्षिभिः ‘आचारः परमोधर्मः’ इत्युक्तम् ।

संसारे सर्वत्र सदाचारस्यैव महत्वं दृश्यते । ये सदाचारिणो भवन्ति, ते एवं सर्वत्र आदरं लभन्ते । वेदरामायणमहाभारतेष्वपि सदाचारस्य महिमा वर्णिता वर्तते । सदाचाराभावेन चतुर्वैदविदपि रावणो राक्षसः इति कथ्यते । अतः सर्वे जनेः स्वोन्नत्यै सदाचारः पालनीयः ।

प्रश्नाः—(क) अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत ।

(ख) यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरतु—

1. केषां आचारः सदाचारः इति कथ्यते?
2. केन बुद्धिः वर्धते?
3. कया संसारे जनः उन्नतिं करोति?
4. महर्षिभिः आचारः कीदृशो धर्मः करोमि?
5. सर्वे जनैः स्वोन्नत्यै सदा कः पालनीयः?

(ग) यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरतु—

1. “ सदाचारेणव शरीरं परिपुष्टं भवति” इत्यस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् अस्मि?
2. “ तेएव सर्वत्र आदर.....” अत्र पूरणीयं समुचितं क्रियापदं किम्?
3. “सर्वे” जनाः “ इत्यनयोः पदयोः विशेषणपदं विशेष्यपदं च लिखत ।

उत्तराणि—

(क) सदाचारस्य महत्त्वम् ।

- (ख) 1. सताम्
2. सदाचारेण ।
3. सदाचारस्य सत्तयैव संसारे जनः उन्नतिं करोति ।
4. महर्षिभिः आचारः परमोधर्मः कथितः ।
5. सर्वे जनैः सवोन्नत्यै सदा सदाचारः पालनीयः ।

- (ग) 1. शरीरम् ।
2. लभन्ते ।
3. विशेषणपदं—सर्वे, विशेष्यपदं—जनैः

(5) अस्मिन् संसारे असंख्याः भाषाः सन्ति । तासु भाषासु संस्कृत भाषा सर्वोत्तमा विद्यते । संस्कृता परिकृता परिष्कृता दोषरहिता भाषा एवं संस्कृत भाषा कथ्यते । इयमेव भाषा देवभाषा, गीर्वाणगी, सुरवाणी इत्यादिभिः शब्दैः संबोध्यते । एतानि नामानि एव अस्या महत्त्वं सूचयन्ति । संस्कृतभाषा जगतः सर्वासां भाषाणां जननी अस्ति । सर्वभाषाणां मूलरूप ज्ञानाय एतस्या आवश्यकता भवति । यादृश महत् साहित्यं संस्कृत भाषायाः अस्ति तादृशं अन्यासां भाषाणां नास्ति । अस्यामेव भाषायां ब्राह्मण—ग्रन्थाः आरण्यकाः अध्यात्मविषयप्रतिपादिका उपनिषदः वेदादयश्च सन्ति । आदिकाव्यं रामायणं वीरकाव्यं महाभारतमपि संस्कृतस्य गौरवं वर्धयतः । अनयोः ग्रन्थयोः विषयं गृहीत्वा एवं विशालस्य (संस्कृत) साहित्यस्य रचना संजाता । प्रश्नाः—(क) अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत ।

(ख) यथा निर्देशं प्रश्नान् उत्तरतु—

1. सर्वोत्तमा भाषा का विद्यते?
2. सर्वभाषाणां मूलरूपं ज्ञानाय कस्याः आवश्यकता भवति?
3. कीदृशी भाषा संस्कृतभाषा कथ्यते?
4. संस्कृतभाषा कैः शब्दैः संबोध्यते?
5. वीरकाव्यं किम् कथ्यते?

(ग) यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरतु—

1. “ अस्मिन् संसारे असंख्याः भाषाः सन्ति ।” इत्यत्र सन्ति इति क्रियापदस्य कृते कर्तृपदं किम्?
2. “संस्कृतभाषा सर्वोत्तमा विद्यते”—इत्यत्र क्रियापदम् किम्?
3. अस्मिन् गद्यांशे ‘असंख्याः’ इति विशेषणपदस्य विशेष्यं किम्?
4. ‘सर्वासां भाषाणाम्’ इत्यत्र विशेषणपदं किम्?

उत्तराणि—

(क) संस्कृतभाषाया महत्त्वं ।

- (ख) 1. संस्कृतभाषायाः ।
2. संस्कृतभाषायाः ।
3. संस्कृता परिष्कृता दोषरहिता भाषा संस्कृतभाषा कथ्यते ।
4. संस्कृतभाषा देवभाषा, गीर्वाणगी, सुरवाणी इत्यादिभिः शब्दैः संबोध्यते ।
5. वीरकाव्य महाभारतं कथ्यते ।

- (ग) 1. असंख्याः भाषाः ।
2. विद्यते ।
3. भाषाः ।

4. सर्वासाम् ।

प्रश्न-4—अधोलिखित प्रश्नानां उत्तराणि संस्कृत माध्यमेन लिखत ।

प्रश्न 1. मनुष्यः कम् कृत्वा नावसीदति ?

उत्तर — उद्यमम्

प्रश्न 2. धावने कः वीरः ?

उत्तर— अश्वः

प्रश्न 3. उदये समये अस्तसमये च कः रक्तः भवति ?

उत्तर — सविता (सूर्यः)

प्रश्न 4. गुणी किं वेत्ति ?

उत्तर — गुणम्

प्रश्न 5. मृगाः कैः सगमनुव्रजन्ति ?

उत्तर — मृगैः

प्रश्न 6. परमम् आरोग्यं कस्मात् उपजायते ?

उत्तर — व्यायामात्

प्रश्न 7. व्यायामः सर्वदा पथ्यः इति पाठस्य लेखकः कः ?

उत्तर — आचार्य सुश्रुतः

प्रश्न 8. सर्पाः कम् न उपसर्पन्ति ?

उत्तर — वैनतेयम् (गुरुडम्)

प्रश्न 10. व्यायामाभिरतस्य किं स्थिरीभवति ?

उत्तर — मांसम्

प्रश्न 11. शरीरायासजननं कर्म किम् कथ्यते ?

उत्तर — व्यायामः

प्रश्न 12. अनिशं महानगरमध्ये किं प्रचलति ?

उत्तर — कालायसचक्रम्

प्रश्न 13. शतशकटीयानं कीदृशं धूमं मुञ्चति?

उत्तर — कज्जलमलिनम्

प्रश्न 14. अद्य प्रस्तरतले काः पिष्टाः दुश्यन्ते ?

उत्तर— लतातरुगुल्माः

प्रश्न 15. अत्र जीवितं कीदृशं जातम् ?

उत्तर — दुर्वहम्

प्रश्न 16. 'शुचिपर्यावरणम्' इति पाठस्य लेखकः कः ?

उत्तर — कविः हरिदत्त शर्मा

प्रश्न 17. बुद्धिमती कुत्र व्याघ्रं ददर्श ?

उत्तर — गहनकानने

प्रश्न 18. सर्वदा सर्वकार्षेणेषु का बलवती ?

उत्तर — बुद्धिः ।

प्रश्न 19. व्याघ्रः कस्मात् विभेति ?

उत्तर — मानुषात्

प्रश्न 20. बुद्धिमती कौ चपेटयाप्रहृत्य जगाद ?

उत्तर — स्वपुत्रौ

प्रश्न 21. भयाकुलं व्याघ्रं दृष्ट्वा कः हसति ?

उत्तर — धूर्तः शृंगालः

प्रश्न 22. व्याघ्रः निजगले कं बद्ध्वा कानने ययौ ?

उत्तर — शृंगालम्

प्रश्न 23. सर्वधेनूनां माता का ?

उत्तर — सुरभिः

प्रश्न 24. सर्वेष्वपत्येषु का तुल्यवत्सला भवति ?

उत्तर — जननी

प्रश्न 25. सुरभिवचनं श्रुत्वा कस्य हृदयम् अद्रवत् ?

उत्तर — इन्द्रस्य

प्रश्न 26. वृषभः दीनः इति जानन्नपि कः तं नुदयमानः आसीत् ?

उत्तर — कृषकः

प्रश्न 27. चण्डवातेन मेघरवैश्च सह कः समजायत ?

उत्तर — प्रवर्षः

प्रश्न 28. विचित्रः साक्षी इति कथायाः लेखकः कः ?

उत्तर — ओम प्रकाश ठक्कुरः ।

प्रश्न 29. विचित्रः साक्षी इति पाठे न्यायाधीशस्य किन्नाम् ?
उत्तर — बंकिमचन्द्रः ।

प्रश्न 30. न्यायाधीशः कस्मात् निर्णेतुं नाशक्नोत् ?

उत्तर— प्रभाणाभावात् ।

प्रश्न 31. कृशकायः कः आसीत् ?

उत्तर — अभियुक्तः

प्रश्न 32. न्यायाधीशः कस्मै कारादण्डम् आदिष्टवान् ?

उत्तर — आरक्षिणे ।

प्रश्न 33. कस्य पादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः जातः ?

उत्तर — चौरस्य पादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः जातः ।

प्रश्न 34. ग्रामवासिनः कं चोरं मत्वाअमर्त्ययन् ?

उत्तर — ग्रामवासिनः वराकम् अतिथिमेव चोरं मत्वाअमर्त्ययन्

प्रश्न 35. तपोवनवासिनः कुशस्य मातरं केन नाम्ना आह्वयन्ति ?

उत्तर — देवी ।

प्रश्न 36. वयः अनुरोधात् कः लालनीयः भवति ?

उत्तर — शिशुजनः ।

प्रश्न 37. केन सम्बन्धेन बाल्मीकिः लवकुशयोः गुरुः ?

उत्तर — उपनयनोपदेशेन ।

प्रश्न 38. लवकुशयोः गुरोः किम् नाम् आसीत् ?

उत्तर — भगवान् वाल्मीकिः ।

प्रश्न 39. काकचेष्टः विद्यार्थी कीदृशः छात्रः मन्यते ?

उत्तर — आदर्शच्छात्रः

प्रश्न 40. सिंहस्य पुच्छं कः धुनोति ?

उत्तर — वानरः

पूर्ण वाक्येन उत्तरत (संस्कृत माध्यमेन उत्तराणि)

प्रश्न 1. कविः कुत्र संचरणं कर्तुम् इच्छति ?

उत्तर — कविः ग्रामान्ते एकान्ते कान्तारे संचरणं कर्तुम् इच्छति ।

प्रश्न 2. 'शुचिपर्यावरणम्' इति पाठे कविः कस्मै जीवनं कामयते ?

उत्तर — 'शुचिपर्यावरणम्' इति पाठे कविः मानवाय जीवनं कामयते ।

प्रश्न 3. केन समः बन्धुः नास्ति ?

उत्तर — उद्यमेन समः बन्धुः नास्ति ।

प्रश्न 4. नराणां प्रथमः शत्रुः कः ?

उत्तर — नराणां प्रथमः शत्रुः क्रोधः

प्रश्न 5. आलस्यं मनुष्याणां कीदृशः रिपुः ?

उत्तर — आलस्यं मनुष्याणां शरीरस्थयो महान रिपुः वर्तते ।

प्रश्न 6. कीदृशं कर्म व्यायामसंज्ञितम् कथ्यते ?

उत्तर — शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् कथ्यते ।

प्रश्न 7. 'व्यायामः सर्वदा पथ्यः' इति पाठः कुतः समुद्धृतः ?

उत्तर — 'व्यायामः सर्वदा पथ्यः' इति पाठः सुश्रुत संहिता इति ग्रन्थात् समुद्धृतः ।

प्रश्न 8. परमम् आरोग्यं कस्माद् उपजायते ?

उत्तर — परमम् आरोग्यं व्यायामाद् उपजायते ।

प्रश्न 9. उद्यमेन समः कः नास्ति ?

उत्तर — उद्यमेन समः बन्धुः नास्ति ।

प्रश्न 10. सुरभिः इन्द्रस्य प्रश्नस्य किमुत्तरं ददाति ?

उत्तर — सुरभिः कथयति यत् पुत्रस्य दैनयं दृष्ट्वा अहं रोदिमि ।

प्रश्न 11. जननी कीदृशी भवति ?

उत्तर — जननी सर्वेष्वपत्येषु तुल्यवत्सला भवति ।

प्रश्न 12. कुत्र पदयात्रा न शुभावहा ?

उत्तर — निशान्धकारे प्रसुते विजने प्रदेशे पदयात्रा न शुभावहा ।

प्रश्न 13. बालभावात् हिमकरः कुत्र विराजते ?

उत्तर — बालभावात् हिमकरः भगवतः शिवस्य मस्तके विराजते ।

प्रश्न 14. कुशलवयोः मातरं वाल्मीकिः केन नाम्ना आहूयति ?

उत्तर — कुशलवयोः मातरं वाल्मीकिः वधूरिति नाम्ना आहूयति ।

प्रश्न 15. रामाय कुशलवयोः कण्ठश्लेषस्य स्पर्शः कीदृशः आसीत् ?

उत्तर — रामाय कुशलवयोः कण्ठश्लेषस्य स्पर्शः हृदयग्राही आसीत् ।

प्रश्न-5. अधोलिखित पदानां संधि विच्छेदं कृत्वा संधेः नामपि लिखत—

जन्मभूमिश्च=जन्मभूमिः+च (सत्त्व, विसर्ग सन्धिः)

विष्णुस्त्राता=विष्णुः+त्राता (सत्त्व, विसर्ग सन्धिः)

रामश्च=रामः+च	(सत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
निःश्छलः=निः+छलः	(सत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
हरिःशेते / हरिश्शेते=हरिः+शेते	(सत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
कोऽपि=कः+अपि	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
शिवोवन्द्यः=शिवः+वन्द्यः	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
नमोनमः=नमः+नमः	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
मनोहरः=मनः+हरः	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
यशोदा=यशः+दा	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
मनोरथः=मनः+रथः	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
कोऽस्य=कः+अस्य	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
पितुरिच्छा=पितुः+इच्छा	(रुत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
मातुराज्ञा=मातुः+आज्ञा	(रुत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
शुष्कोऽपि=शुष्कः+अपि	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
सोऽपि=सः+अपि	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
पुनःश्च=पुनः+च	(सत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
शिवोऽहम्=शिवः+अहम्	(उत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
अतएव=अत+एव	(लोप, विसर्ग सन्धिः)
नमस्ते=नमः+ते	(सत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
पुनरत्र=पुनः+अत्र	(रुत्त्व, विसर्ग सन्धिः)
सज्जन=सत्+जन	(श्चुत्त्व संधिः)
जगदीशः=जगत्+ईशः	(जशत्व संधिः)
दिगम्बरः=दिक्+अम्बरः	(जशत्व संधिः)
इष्टः=इष्ट+तः	(ष्टुत्व संधिः)
हरिं वन्दे=हरिम्+वन्दे	(अनुस्वार संधिः)
तट्टीका=तत्+टीका	(ष्टुत्व संधिः)
सुबन्तः=सुप्+अन्तः	(जशत्व संधिः)
सच्छात्रः=सत्+छात्रः	(श्चुत्त्व संधिः)
उज्ज्वलः=उद्+ज्वलः	(श्चुत्त्व संधिः)

प्रश्न—(6) अधोलिखित पदेषु समास- विग्रहं कृत्वा समासस्य नामापि लिखतु।

यथाशक्तिः=शक्तिं अनतिक्रम्य	(अव्ययीभाव समासः)
उपकृष्णम्=कृष्णस्य समीपम्	(अव्ययीभाव समासः)
प्रतिदिनम्=दिनं दिनं प्रति	(अव्ययीभाव समासः)
निर्मक्षिकम्=मक्षिकाणां अभावः	(अव्ययीभाव समासः)
अधि हरिः=हरौ इति	(अव्ययीभाव समासः)
अनुरूपम्=रूपस्य योग्यम्	(अव्ययीभाव समासः)
यथाविधिः=विधिम् अनतिक्रम्य	(अव्ययीभाव समासः)
प्रत्येकम्=एकं एकं प्रति	(अव्ययीभाव समासः)
निर्जनम्=जनानां अभावः	(अव्ययीभाव समासः)
उपगङ्गम्=गंगायाः समीपम्	(अव्ययीभाव समासः)
सचक्रम्=चक्रेण सहितम्	(अव्ययीभाव समासः)
प्रतिवारं=वारं वारं प्रति	(अव्ययीभाव समासः)
प्रतिकूलम्=कूलं कूलं प्रति	(अव्ययीभाव समासः)
निर्जलम्=जलस्य अभावः	(अव्ययीभाव समासः)
निर्धनः=धनस्य अभावः	(अव्ययीभाव समासः)

अनुरथम्=रथस्य पश्चात्	(अव्ययीभाव समासः)
सचित्रम्=चित्रेण सहितम्	(अव्ययीभाव समासः)
उपनगरम्=नगरस्य समीपम्	(अव्ययीभाव समासः)
घनश्यामः=घन इव श्यामः	(कर्मधारय समासः)
सुपुरुषः=सुन्दरः पुरुषः	(कर्मधारय समासः)
कृष्ण सर्पः=कृष्णः सर्पः	(कर्मधारय समासः)
नील कमलम्=नीलम् कमलम्	(कर्मधारय समासः)
महाराजः=महान् च असौ राजः	(कर्मधारय समासः)
महर्षिः=महान् च असौ ऋषिः	(कर्मधारय समासः)
पीताम्बरम्=पीतम् अम्बरम्	(कर्मधारय समासः)
मुखकमलम्=मुखम् कमलम् इव	(कर्मधारय समासः)
त्रिलोकम्=त्रयाणां लोकानां समाहारः	(द्विगु समासः)
पञ्चपात्रम्=पञ्चानाम् पात्राणाम् समाहारः	(द्विगु समासः)
त्रिभुवनम्=त्रयाणाम् भुवनानाम् समाहारः	(द्विगु समासः)
पञ्चवटी=पञ्चानाम् वटानाम् समाहारः	(द्विगु समासः)
सप्तर्षिः=सप्तानाम् ऋषिणां समाहारः	(द्विगु समासः)
दशाननः=दशः आननानि यस्य सः	(बहुब्रीहि समासः)
पीताम्बरः=पीतम् अम्बरम् यस्य सः	(बहुब्रीहि समासः)
चक्रपाणिः=चक्रं पाणौ यस्य सः	(बहुब्रीहि समासः)
चन्द्रशेखरः=चन्द्रः शेखरे यस्य सः	(बहुब्रीहि समासः)
शूलपाणिः=शूलं पाणौ यस्य सः	(बहुब्रीहि समासः)
चन्द्रमुखम्=चन्द्र इव मुखम् यस्या सा	(बहुब्रीहि समासः)
मातापितरौ=माता च पिता च	(द्वन्द्व समासः)
रामकृष्णौ=रामः च कृष्णः च	(द्वन्द्व समासः)
पावतीपरमेश्वरौ=पार्वती च परमेश्वरः च	(द्वन्द्व समासः)
पाणिपादम्=पाणि च पादौ च	(द्वन्द्व समासः)
सीतारामौ=सीता च रामः च	(द्वन्द्व समासः)
धर्मार्थौ=धर्मः च अर्थः च	(द्वन्द्व समासः)

प्रश्न-7. अधोलिखित गद्यांशस्य सप्रसंग हिन्दी भाषायाम् अनुवादं करोतु-

(अ) अस्ति देउलाख्यो ग्रामः। तत्र राजसिंह नाम राजपुत्रः वसति स्म। एकदा केनापि आवश्यक कार्येण तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता। मार्गे गहन कानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श। सा व्याघ्र मागच्छन्तं दृष्ट्वा धाष्टर्यात् पुत्रौ चपेटया प्रहृत्य जगाद - कथमेकैकशो व्याघ्र भक्षणाय कलहं कुरुथः ? अयमेकस्तावद्विभज्य मुज्यताम्। पश्चाद् अन्यो द्वितीयः कश्चिल्लक्ष्यते।

प्रसंग- प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक 'शेमुषो-द्वितीयो भाग' के बुद्धिर्बलवती सदा शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। यह कथा "शुक सप्ततिः" नामक कथा ग्रन्थ से संकलित है। इस अंश में बुद्धिमती नामक महिला अपने दो पुत्रों के साथ अपने पिता के घर को जाने का तथा रास्ते में एक शेर को आता हुआ देखकर बुद्धिमती की चतुराई का वर्णन किया गया है।

हिन्दी अनुवाद- देउल नामक एक गाँव था। वहाँ राज सिंह नामक राजकुमार रहता था। एक बार किसी आवश्यक कार्य से उसकी पत्नी बुद्धिमती अपने दोनों पुत्रों के साथ पिता के घर (पीहर) की

ओर जा रही थी। रास्ते में गहन जंगल में उसने एक शेर को देखा। वह शेर को आता हुआ देखकर धृष्टता से दोनों पुत्रों के थप्पड़ मारकर बोली – “ क्यों एक-एक शेर को खाने के लिए झगड़ा कर रहे हो। यह एक ही है, इसे बाँटकर खा लेना। बाद में अन्य कोई दूसरा देखा (ढूँढा) जाएगा।

(ब) शृगालेन सहितं पुनरायान्तं व्याघ्रं दूरात् दृष्ट्वा बुद्धिमती चिन्तितवती जम्बुक कृतोत्साहाद् व्याघ्रात् कथं मुच्यताम् ? परं प्रत्युत्पन्नमतिः सा जम्बुकमाक्षिपन्त्यङ्गुल्या तर्ज्यन्त्युवाच –

रे रे धूर्त त्वया दत्तं मह्यं व्याघ्रत्रयं पुरा।

विश्वास्याद्यैकमानीय कथं यासि वदाधुना।।

इत्युक्त्वा धाविता तूर्णं व्याघ्रमारी भयंकरा।

व्याघ्रोऽपि सहसा नष्टः गलबद्धशृगालकः।।

एवं प्रकारेण बुद्धिमती व्याघ्रजाद् भयात् पुनरपि मुक्ताऽभवत्।

अत् एव उच्यते –

बुद्धिर्बलवती तन्वि सर्वकार्येषु सर्वदा।।

प्रसंग— प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य-पुस्तक ‘शेमुषी’ द्वितीयो भागः के “बुद्धिर्बलवती सदा” शिर्षक पाठ से उद्धृत है। यह पाठ शुक सप्ततिः नामक कथा ग्रन्थ से संकलित है। इस अंश में धूर्त शृगाल एवं बाघ का वार्तालाप तथा बुद्धिमती नामक महिला के बुद्धि कौशल का सुन्दर व प्रेरणास्पद चित्रण किया गया है।

अनुवाद – सियार के साथ फिर से आते हुए बाघ को दूर से ही देखकर बुद्धिमती ने सोचा, सियार द्वारा उत्साहित किये गये बाघ से किस प्रकार मुक्त हुआ जाये ? किन्तु प्रत्युत्पन्न बुद्धिवाली वह स्त्री सियार को झिडकती हुई और अँगुली से धमकाती हुई बोली –

अरे-अरे धूर्त ! तुमने मेरे लिए पहले तीन बाघ दिये थे। विश्वास दिलाकर भी आज एक ही बाघ लाकर कैसे जा रहे हो, अब बोलो।

ऐसा कहकर वह भयानक व्याघ्रमारी (बाघ को मारने वाली) शीघ्र ही दौड़ी। गले में बँधे हुए सियार वाला बाघ भी अचानक भाग गया। इस प्रकार से वह बुद्धिमती स्त्री बाघ से उत्पन्न हुए भय से फिर से मुक्त हो गई। इसीलिए कहा गया है –

हे कोमलांगी ! हमेशा सभी कार्यों में बुद्धि हो बलवती होती है।

(स) कश्चित् कृषकः बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्। तयोः बलवर्दयोः एकः शरीरेण दुर्बलः जवेन गन्तुमशक्तश्चासीत्। अतः कृषकः तं दुर्बलं वर्षभं तोदनेन नुद्यमानः अवर्तत। सः वर्षभः हलमुढ्वा गन्तुमशक्तः क्षेत्रे पपात्। क्रुद्धः कृषीवलः तमुत्थापयितुं बहुवारम् यत्नमकरोत्। तथापि वृषः नोत्थितः। भूमौ

पतिते स्वपुत्रं दृष्ट्वा सर्वधेनूनां मातुः सुरभेः नेत्राभ्यामश्रूणि आविरासन् । सुरीभेरिमामवस्थां दृष्ट्वा सुराधिपः
तामपृच्छत् — अयि शुभे ! किमेव रोदिषि ?

प्रसंग —प्रसंग— प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी —द्वितीयो भागः के “जननी तुल्यवत्सला” शीर्षक पाठ से उद्धृत है। मूलतः इस पाठ में वर्णित कथा महर्षि वेदव्यास विरचित ऐतिहासिक ग्रन्थ महाभारत के वनपर्व से ली गई है। इसमें गोमाता सुरभि और इन्द्र के संवाद के माध्यम से यह बताया गया है कि माता का स्नेह सभी सन्तानों के प्रति समान होता है।

अनुवाद — कोई किसान दो बैलों से खेत की जुताई करता था। उन दोनों बैलों में से एक शरीर से दुर्बल और तीव्रगति से जाने में असमर्थ था। इसलिए किसान उस दुर्बल बैल को कष्ट देता हुआ हाँका करता था। वह बैल हल उठा कर चलने में असमर्थ हुआ खेत में गिर पड़ा। क्रोधित किसान ने उसे उठाने के लिए अनेक बार प्रयत्न किया। फिर भी बैल नहीं उठा। भूमि पर गिरे हुए अपने पुत्र को देखकर सभी गावों की माता सुरभि की दोनों आँखों से आँसु आने लगे। सुरभि की इस दशा को देखकर देवराज इन्द्र ने उससे पूछा हे शुभे ! क्यों इस प्रकार रो रही हो ?

(द) “ बहून्यपत्यानि मे सन्तीति सत्यम् । तथाप्यहमेतस्मिन् पुत्रे विशिष्य आत्मवेदनामनुभवामि । यतो हि अयमन्येभ्यो दुर्बलः । सर्वेष्वपत्येषु जननी तुल्यवत्सला एव । तथापि दुर्बले सुतेमातुःभ्यधिका कृपा सहजैव ” इति । सुरभिवचनं श्रुत्वा भृशं विस्मितस्याखण्डलस्यापि हृदयम् द्रवत् । स च तामेवमसान्वयत — “गच्छ वत्से । सर्वं भद्रं जायेत ।”

प्रसंग— प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्यपुस्तक शेमुषी—द्वितीयोभागः के “जननी तुल्यवत्सला” शीर्षक पाठ से उद्धृत है। मूलतः इस पाठ में वर्णित कथा महर्षि वेदव्यास विरचित ऐतिहासिक ग्रन्थ महाभारत के वनपर्व से ली गई है। इसमें गो माता सुरभि और इन्द्र के संवाद के माध्यम से यह बताया गया है कि माता का स्नेह सभी सन्तानों के प्रति समान होता है।

अनुवाद— “ मेरे बहुत सन्तान हैं, यह सत्य हैं। फिर भी मैं इस पुत्र में विशेषकर कष्ट का अनुभव करती हूँ। क्योंकि यह अन्य पुत्रों से दुर्बल है। सभी सन्तानों में माता समान रूप से स्नेह करने वाली ही होती है। फिर भी दुर्बल पुत्र में माता की कुछ अधिक कृपा स्वभाव से ही होती है। सुरभि के वचन को सुनकर अत्यधिक आश्चर्य चकित इन्द्र का हृदय भी द्रवित हो गया। और उसने उसको (सुरभि) इस प्रकार सान्त्वना दी — “ जाओ पुत्रि ! सब कुछ अच्छा ही होगा।

(य) विचित्रा दैवगतिः । तस्यामेव रात्रौ तस्मिन् गृहे कश्चन चौरः गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टः । तत्र निहितामेकां मंजुषाम् आदाय पलायितः । चौरस्य पादध्वनिना प्रबुद्धोऽतिथिः चौरशंकया तमन्वधावत्

अग्रहणाच्च, परं विचित्रमघटत। चौरः एव उच्चैः कोशितुमारभत “ चौरोऽयं चौरोऽयम् ” इति। तस्य तारस्वरेण प्रबुद्धाः ग्रामवासिनः स्वगृहाद् निष्क्रम्य तत्रागच्छन् वराकमतिथिमेव च चौरं मत्वाऽभर्त्सयन्। यद्यपि ग्रामस्य आरक्षी एव चोरः आसीत्। तत्क्षणमेव रक्षापुरुषः तम् अतिथिं चौरोऽयम् इति प्रख्याप्य करागृहे प्राक्षिपत्।

प्रसंग — प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्यपुस्तक शेमुषि-द्वितीयोभागः के “विचित्र साक्षी” शीर्षक पाठ से उद्धृत है। यह पाठ श्री ओम प्रकाश ठक्कुर द्वारा रचित कथा का सम्पादित अंश है। इसमें विद्वान् न्यायाधीश द्वारा एक विचित्र युक्ति से सफलतापूर्वक न्याय किये जाने का प्रेरणास्पद वर्णन हुआ है।

हिन्दी अनुवाद — भाग्य की लीला विचित्र है। उसी रात को उस घर में कोई चोर घर के अन्दर घुस गया। वह वहाँ पर रखी हुई एक पेटिका को लेकर चला गया। चोर के पैरों की आवाज से जगा हुआ अतिथि चोर की शंका करता हुआ उसके पीछे-पीछे भागा और उसे पकड़ लिया, किन्तु वहाँ विचित्र घटना घटित हुई। चोर ने ही जोर से चिल्लाना प्रारम्भ कर दिया — “ यह चोर है यह चोर है। ” उसकी ऊँची आवाज से जगे हुए गाँव के लोग अपने घरों से निकलकर वहाँ आ गये और बेचारे अतिथि को ही चोर मानकर उसे भला-बुरा कहा। यद्यपि गाँव की रक्षा करने वाला चौकीदार ही चोर था। उसी समय सिपाही ने उस अतिथि को ही चोर बताकर उसे जेल में डाल दिया।

(र) न्यायाधीशेन पुनस्तौ घटनायाः विषये वक्तुमादिष्टौ। आरक्षिणि निजपक्षं प्रस्तुतवति आश्चर्यमघटत् स शवः प्रावारकमपसार्य न्यायाधीशमभिवाद्य निवेदितवान् — मान्यवर ! एतेन आरक्षिणा अध्वनि यदुक्तं तद वर्णयामि ‘ त्वयाऽहं चोरितायाः मंजूषायाः ग्रहणाद वारितः अतः निजकृत्यस्य फलं भुङ्क्ष्व। अस्मिन् चौर्याभियोगे त्वं वर्षत्रयस्य कारादण्डं लप्स्यसे’ इति न्यायाधीशः आरक्षिणे कारादण्डमादिश्य तं जनं ससम्मानं मुक्तवान् अतएवोच्यते — दुष्कराण्यपि कर्माणि मतिवैभव शालिनः। नीतिं युक्तिं समालम्ब्य लीलयैव प्रकुर्वते।

प्रसंग— प्रस्तुत गद्यांश हमारी पाठ्य-पुस्तक शेमुषि- द्वितीय भागः के “विचित्रः साक्षी” शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। यह पाठ श्री ओम प्रकाश ठक्कुर द्वारा रचित कथा का सम्पादित अंश है। इसमें विद्वान् न्यायाधीश द्वारा एक विचित्र युक्ति से सफलता पूर्वक न्याय किये जाने का प्रेरणास्पद वर्णन हुआ है।

हिन्दी अनुवाद — न्यायाधीश ने फिर से उन दोनों को घटना के विषय में बोलने का आदेश दिया। रक्षक पुरुष (चौकीदार) द्वारा अपना पक्ष प्रस्तुत करते समय आश्चर्यजनक घटना घटित हुई कि उस शव ने दुपट्टा आदि लबादे को दूर करके न्यायाधीश का अभिवादन करके निवेदन

किया — हे मान्यवर! इस रक्षक पुरुष (चौकीदार) द्वारा मार्ग में जो कहा गया उसका मैं वर्णन करता हूँ, तुम्हारे द्वारा मुझे चोरी की गई सन्दूक (पेटी) को लेने से रोका गया था, अतः अब अपने कर्म का फल भोगो। इस चोरी के आरोप में तुम तीन वर्ष का कारावास का दण्ड प्राप्त करोगे। न्यायाधीश ने चौकीदार के लिए कारावास के दण्ड का आदेश देकर उस व्यक्ति को सम्मानपूर्वक मुक्त कर दिया।

इसीलिए कहा जाता है — बुद्धि से वैभवशाली (बुद्धिमान) लोग नीतिपूर्ण युक्ति का आश्रय लेकर अत्यन्त कठोर कार्य भी खेल खेल में ही कर लेते हैं।

प्रश्न-8. पद्यांशस्य हिन्दी भाषाया सप्रसंग अनुवादः करोतु—

(1) श्रमक्लमपिपासोष्ण-शीतादीनां सहिष्णुता।

आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते।।

प्रसंग — प्रस्तुत श्लोक हमारी पाठ्य पुस्तक श्रेष्ठी द्वितीयो भाग के “व्यायामः सर्वदा पथ्यः” शीर्षक पाठ से अवतरित किया गया है। यह पाठ मूलतः सुश्रुत संहिता से संकलित है। इस श्लोक में आचार्य सुश्रुत ने व्यायाम के सहिष्णुता, आरोग्य आदि लाभों का वर्ण करते हुए कहा है कि —

हिन्दी अनुवाद— व्यायाम से थकान, प्यास, गर्मी, सर्दी, आदि को सहन करने की शक्ति और परम आरोग्यता अर्थात् रोगहीनता भी उत्पन्न होती है।

(2) व्यायामस्विन्नगात्रस्य पदभ्यामुद्वर्तितस्य च।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनन्तेयमिवोरगाः

वयोरुपगुणैर्हीनमपि कुर्यात्सुदर्शनम्।।

प्रसंग — प्रस्तुत श्लोक हमारी पाठ्य पुस्तक श्रेष्ठी द्वितीयो भाग के “व्यायामः सर्वदा पथ्यः” शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ आयुर्वेद के प्रसिद्ध ग्रन्थ सुश्रुत संहिता से संकलित है। इस श्लोक में आचार्य सुश्रुत ने व्यायाम के लाभ बतलाते हुए व्यायाम करने की प्रेरणा दी है।

हिन्दी अनुवाद— व्यायाम करने से उत्पन्न पसीने से लथपथ शरीर वाले के और दोनों पैरों को उपर उठाकर व्यायाम करने वाले के पास रोग उसी प्रकार नहीं जाते हैं, जिस प्रकार गरुड के पास साँप नहीं जाते हैं। अतः व्यायाम आयु, रूप और गुण से रहित व्यक्ति को भी सुन्दर दिखाई देने वाला बना देता है।

(3) वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च ।

समीक्ष्य कुर्याद् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ।।

प्रसंग — प्रस्तुत श्लोक हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीयोः भागः के “व्यायामः सर्वदा पथ्यः” शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ आयुर्वेद के प्रसिद्ध ग्रन्थ सुश्रुत संहिता से संकलित है। इस श्लोक में आचार्य सुश्रुत ने व्यायाम करने की विधि का वर्णन करते हुए कहा है कि —

हिन्दी अनुवाद— उम्र, बल, शरीर, देश, काल, और भोजन का विचार करके अर्थात् देखकर ही व्यायाम करना चाहिए। अन्यथा रोग प्राप्त होता है अर्थात् इनको देखे बिना यदि व्यायाम किया जाता है तो वह हानिकारक होता है।

(4) आलस्य हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।

नास्त्युद्यसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ।।

प्रसंग— प्रस्तुत पद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीयोः भाग के “सुभाषितानि” शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। इस श्लोक में आलस्य को महान शत्रु तथा परिश्रम को श्रेष्ठ बन्धु बताया है।

हिन्दी अनुवाद— निश्चित ही मनुष्यों के शरीर में रहने वाला महान शत्रु आलस्य है। परिश्रम के समान कोई भी बन्धु (हितेपी) नहीं है, जिसको करके मनुष्य कभी दुःखी नहीं होता है।

(5) विचित्रे खलु संसारे नास्ति किञ्चितन्निरर्थकम् ।

अश्वश्चेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः ।।

प्रसंग— प्रस्तुत श्लोक हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीयोः भाग के “सुभाषितानि” शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। इस पद्यांश में संसार में सभी की सार्थकता को सिद्ध करते हुए कहा गया है कि —

हिन्दी अनुवाद— इस विचित्र संसार में निश्चय ही कुछ भी निरर्थक नहीं है। यदि घोड़ा दौड़ने में वीर है तो भार वहन करने में गधा भी वीर है। अर्थात् संसार में सबका अपना अपना महत्व है, कोई भी व्यर्थ की वस्तु नहीं है।

(6) गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो,

बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।

पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः,

करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ।।

प्रसंग— प्रस्तुत श्लोक हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीया भाग के “सुभाषितानि” शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। इस पद्यांश में अनेक उदाहरणों के द्वारा यह समझाया गया है कि गुणवान ही दूसरे के गुणों को जानता है गुणहीन नहीं।

हिन्दी अनुवाद — गुणवान ही गुण को जानता है गुणहीन गुण को नहीं जानता है। बलवान ही बल को जानता है, बलहीन बल को नहीं जानता है। वसन्त ऋतु के गुण को कोयल ही जानती है, कौआ उसे नहीं जानता है। सिंह के बल को हाथी ही जानता है, उसे चूहा नहीं जानता है।

(7) कज्जलमलिनं धूमं मुंचति शतशकटीयानम्।

वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ति ध्वानम्।।

यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ताः कठिनं संसरणम्।

शुचि पर्यावरणम्।।

प्रसंग — प्रस्तुत पद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीयो भाग के “शुचिपर्यावरणम्” नामक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ कवि हरिदत्त शर्मा द्वारा विरचित काव्य लसल्लतिका से संकलित है। इस अंश में महानगरों में वाहनों के कोलाहल एवं धुआँ से बढ़ते हुए प्रदूषण का वर्णन करते हुए कहा गया है कि—

हिन्दी अनुवाद — (महानगरों में) सैकड़ों मोटरगाड़ियाँ काजल के समान मलिन धुँआ छोड़ती रहती है। रेलगाड़ियों की पंक्ति कोलाहल करती हुई दौड़ती है। क्योंकि वाहनों की अनन्त पंक्तियाँ हैं इसलिए चलना भी कठिन हो गया है। अतः पर्यावरण शुद्ध रहना चाहिए।

(8) हरिततरुणां ललितलतानां माला रमणीया।

कुसुमावलिः समीरचालिता स्यान्मे वरणीया।।

नवमालिका रसालं मिलिता रुचिरं संगमनम्।

शुचि पर्यावरणम्।।

प्रसंग — प्रस्तुत पद्यांश हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीयो भाग के “शुचिपर्यावरणम्” नामक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ कवि हरिदत्त शर्मा द्वारा विरचित काव्य लसल्लतिका से संकलित है। इस अंश में महानगरों के प्रदूषित वातावरण से दूर गाँव की सीमा पर स्थित प्राकृतिक सौन्दर्य का चित्रण किया गया है।

हिन्दी अनुवाद— (गाँव की सीमा पर प्रकृति के सौन्दर्य का वर्णन करते हुए कवि कहता है कि) हरे भरे वृक्षों को और सुन्दर लताओं की रमणीय पंक्तियाँ तथा वायु से हिलती हुई पुष्पों की

पंक्तियाँ मुझे ग्रहण करनी चाहिए। अर्थात् इनकी शोभा देखनी चाहिए। आम्रमंजरी आम के साथ मिल गई उनका मिलन बहुत सुन्दर है। वही एकमात्र मेरा आश्रय है।

(9) व्यायामो हि सदा पथ्यो बलीनां स्निग्धभोजनाम्।

स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥

प्रसंग — प्रस्तुत श्लोक हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीयोः भागः के “व्यायामः सर्वदा पथ्यः” शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ आयुर्वेद के प्रसिद्ध ग्रन्थ सुसुत संहिता से संकलित है। इस श्लोक में आचार्य सुश्रुत ने व्यायाम के लाभ बतलाते हुए व्यायाम करने की प्रेरणा दी है।

हिन्दी अनुवाद— व्यायाम बलशाली और मधुर गोजन करने वालों के लिए निश्चय ही हमेशा लाभदायक होता है। और वह (व्यायाम) सर्दी में और वसन्त में उनके लिए सबसे अधिक लाभदायक माना गया है।

(10) सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः।

यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥

प्रसंग— प्रस्तुत श्लोक हमारी पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीया भाग के सुभाषितानि शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। इस पद्यांश में फल व छायादार वृक्ष का उदाहरण देते हुए कवि ने परोपकारी व्यक्ति के महत्व को दर्शाया है।

हिन्दी अनुवाद— फल और छाया से युक्त महान वृक्ष का ही आश्रय लेना चाहिए। भाग्य से यदि उसमें फल नहीं है तो भी उस वृक्ष की छाया को कौन रोक सकता है ? अर्थात् कोई नहीं।

प्रश्न-9. अधोलिखितस्य नाट्यांशस्य हिन्दीभाषायां व्याख्या कार्या —

(1) उभौ — (अनिच्छां नाटयतः) राजन्

अलमतिदाक्षिण्येन।

रामः — अलमतिशालीनतया।

भवति शिशुजनो वयोअनुरोधात्

गुणमहतामपि लालनीय एव।

वज्रति हिमकरोअपि वालभावात्।

पशुपति — मस्तक — केतकच्छदत्वम् ॥

रामः — एव भवतोः सौन्दर्यावलोकजनितेन कोतुहलेन पृच्छामि

क्षत्रियकुलपितामहयोः सूर्यचन्द्रयोः को वा भवतोर्वशस्य कर्ता ?

(1) प्रसंग — प्रस्तुत नाट्याश हमारी पाट्य-पुस्तक शेमुषी — द्वितीयो भागः के शिशुलालनम् शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ संस्कृत के प्रसिद्ध नाटककार दिङ्नाग द्वारा विरचित नाटक कुन्दमाला के पंचम अंक से संकलित है।

हिन्दी व्याख्या — (दोनो लव ओर कुश सिंहासन पर बैठने की अनिच्छा का अभिनय करते हैं) हे राजन्! अधिक दक्षता (दयालुता) नहीं करे।

राम — आप दोनों अधिक शालीनता नहीं दिखाते।

अव्यधिक गुणी लोगों के लिए भी छोटी उम्र के कारण बालक लालनीय भगवान के मस्तक का आभुषण बनकर केतकी पुष्पों से निर्मित जूड़ा की भाँति शोभित होता है।

राम— आप दोनों के सौन्दर्य को देखने से उत्पन्न कौतुहल के कारण मैं यह पुछना चाहता हूँ कि — क्षत्रिय कुल और ब्राह्मण कुल अथवा चन्द्रमा और सूर्य मे से कौन आपके वंश का कर्त्ता है ?

(2) विदुषक' — (जनान्तिकम्) अहं पुनः पृच्छामि। (प्रकाशम्) किं नामधेया युवयोर्यजनी ?

लवः — तस्याः द्वे नामनी

विदुषकः — कथमिव ?

लवः — तपोवनवासिनो देवीति नाम्नाहृत्यन्ति, भगवान् वाल्मीकिर्वधूरिति।

रामः — अपि च इतस्तावद् वयस्य !

मुहूर्त्तमात्रम्।

विदुषकः — (उपसृत्य) आज्ञापयतु भवान्।

रामः — अपि कुमारयोरनयोरस्मां च सर्वथा समरूपः कुटुम्बवृत्तान्तः ?

(1) प्रसंग — प्रस्तुत नाट्याश हमारी पाट्य-पुस्तक शेमुषी — द्वितीयो भागः के शिशुलालनम् शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ संस्कृत के प्रसिद्ध नाटककार दिङ्नाग द्वारा विरचित नाटक कुन्दमाला के पंचम अंक से संकलित है।

हिन्दी व्याख्या — (एकान्त में) मैं फिर ये पूछता हूँ। (पकट रूप से) आप दोनों की माता का

क्या नाम है ?

लव — उनके दो नाम हैं।

विदूषक – किस प्रकार ?

लव – तपोवन में रहने वाले देवी इस नाम से बुलाते हैं और भगवान वाल्मीकि बधू इस नाम से।

राम – और भी मित्र क्षण भर के लिए इधर आओ।

विदूषक – (पास जाकर) आप आज्ञा दीजिए।

राम – क्या इन दोनों कुमारों का और हमारा पारिवारिक वृत्तान्त सभी तरह से समान ही है ?

(3) राम: – कथमस्मत् समानाभिजनौ संवृतौ ?

विदूषक: – किं द्वयोरप्यकेमेव प्रतिवचनम् ?

लव: – भ्रातरावां सोदर्यौ।

राम: – समयपः शरीरसनिनवेशः। वयसस्तु न

लव: – आवां यमलौ।

राम: – सम्प्रति युज्यते। किं नामधेयम् ?

लव: – आर्यस्य वन्दनायां लव इत्यात्मानं श्रावयामि (कुश निर्दिश्य)

आर्योऽपि गुरुचरणवन्दनायाम्

कुश: – अहमपि कुश इत्यात्मानं श्रावयामि।

(1) प्रसंग – प्रस्तुत नाट्यांश हमारी पाठ्य-पुस्तक शेमुषी – द्वितीयो भागः के शिशुलालनम् शीर्षक पाठ से उद्धृत किया गया है। मूलतः यह पाठ संस्कृत के प्रसिद्ध नाटककार दिङ्नाग द्वारा विरचित नाटक कुन्दमाला के पंचम अंक से संकलित है।

हिन्दी व्याख्या – क्या (आप) हमारे समान एक कुल में ही पैदा होने वाले हैं ?

विदूषक – क्या आप दानो का एक ही उत्तर है ?

लव – हम दानो सगे भाई हैं।

राम – शरीर की बनावट समान रूप से है। आयु से तो कुछ भी अन्तर नहीं है

लव – हम दोनों झुडवाँ भाई हैं।

राम – अब ठीक लगता है। आपका क्या नाम है।

लव – आर्य की वन्दना में मेरा नाम लव बतलाता हूँ। (कुश की ओर निर्देश करके) यह आर्य

भी गुरुचरणो की वंदना में.....।

कुश – मैं भी अपना नाम कुश निवेदन करता हूँ।

(4) अन्य वानरः – किं न श्रुता त्वया पंचतन्त्रोक्ति' –

यो न रक्षति वित्रस्नान् पीडयमानान्परः सदा ।

जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः ।।

काकः – आम् सत्यं कथितं व्वया – वस्तुतः वनराजः भवितुं तु अहमेव योग्यः ।

पिकः— (उपहसन) कथं त्वं योग्यः वनराजः भवितुं यत्र तत्र का का इति कर्कशध्वनिनि

वातावरणमाकुलीकरोषि । न रूपं न ध्वनिरस्ति । कृष्णवर्म? मेध्यामेध्यभक्षकं त्वां कथं

वनराजं मन्यामहे वयम् ?

(4) प्रसंग – प्रस्तुत नाट्यांश हमारी पाठ्यपुस्तक शेमुषी द्वितीयो भागः के सौहार्द्र प्रकृतिः

शोभा शीर्षक पाठ से उद्धृत है । इस पाठ में पशु-पक्षियों के रोचक दृष्टान्त द्वारा

समाज में स्वयं को दूसरो से श्रेष्ठ बतलाने का तथा प्रकृति माता के माध्यम से सभी

का यथासमय महत्व प्रतिपादित किया गया है ।

हिन्दी व्याख्या – दुसरा बन्दर – क्या तुमने पंचतन्त्र की उक्ति को नहीं सुना – “ जो

राजा के रूप में हमेशा दूसरों से पीडित व विशेषरूप से डरे हुए प्राणियों की रक्षा नहीं

करता है, वह निःसन्देह साक्षात् यमराज है ।

कौआ— हाँ तुमने सत्य कहा है – वास्तव मे वन का राजा होने के लिए तो मैं ही योग्य

हूँ ।

कोयल – (उपहास करते हुए) तुम वन का राजा होने के लिए किस प्रकार योग्य हो?

यहाँ वहाँ का – का इस प्रकार कर्कश ध्वनि के द्वारा वातावरण को व्याकुल

कर देते हो । न रूप है और न ही आवाज । काले वर्ण वाले और भक्ष्य—

अभक्ष्य पदार्थ खाने वाले तुमको कैसे हम वन का राजा माने ?

(5) बकः – अरे! अरे! मां विहाय कथमन्यः कोऽपि राजा भवितुमर्हति अहं तु शीतले जले बहुकाले पर्यन्तम् अविचलः ध्यानमग्नः स्थितप्रज्ञ इव स्थित्वा सर्वेषां रक्षायाः उपायान्

चिन्तयिष्यामि, योजनां निर्माय च स्वसभायां विविध पदमलंकुर्वाणैः जन्तुभिश्च मिलित्वा

रक्षोपायान् क्रियान्वितान् कारयिष्यामि अतः अहमेव वनराजपदप्राप्तये योग्यः।

मयूरः – (वृक्षोपरितः— साट्टहासपूर्वकम्) विरम विरम आत्मश्लाघायाच्च किं न जानीसि यत् –

“यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा।

अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥

(5) प्रसंग – प्रस्तुत नाट्यांशं हमारी पाठ्यपुस्तक शेमुषी द्वितीयो भागः के सौहार्द प्रकृतिः शोभा शीर्षक पाठ से उद्धृत है। इस पाठ में पशु-पक्षियों के रोचक वार्तालाप द्वारा नैतिक मुल्यों, जिम्मेदारियों व उपयोगिता के बारे में बताया गया है।

अनुवाद – बगुला – अरे! अरे! मुझे छोड़कर कैसे दूसरा कोई भी राजा हो सकता है। मैं तो शीतल जल में बहुत समय तक स्थिर रहता हुआ, ध्यानमग्न स्थितप्रज्ञ के समान स्थित होकर सींगी की रक्षा के उपायों को सोचुगों और योजना का निर्माण करके अपनी सभा में विभिन्न पदों को सुशोभित करने वाले जीवों के साथ मिलकर रक्षा के उपायों को क्रियान्वित कराउगों। इसलिए मैं ही वनराज पद की प्राप्ति के लिए योग्य हूँ।

मयूर – (वृक्ष के उपर से ठहाका मारते हुए) रूको-रूको आत्मप्रशंसा करने से, क्या नहीं जानते हो कि –

“यदि राजा सही नेतृत्व करने वाला नहीं होता है तो यहाँ प्रजा उसी प्रकार नष्ट हो जाती है जिस प्रकार समुद्र में बिना मल्लाह/ चालक वाली नाव (नौका) डूब जाती है।

प्रश्न-10. अधोलिखित पदयोः उपसर्ग शब्दं च पृथक् कृत्वा लिखत—

अवगच्छति=अव+गच्छति

अवकाशः=अव+काशः

अवगुणः=अव+गुणः

अपव्ययः=अप+व्ययः

अपकारः=अप+कारः

अपेक्षा=अप+ईक्षा

निस्सरति=निस्+सरति

निश्चलः=निस्+चलः

निष्कपटः=निस्+कपटः

निर्धनः=निर्+धनः

निरादरः=निर्+आदरः

दुर्जनः=दुर्+जनः

दुर्गतिः=दुर्+गतिः

आगच्छति=आ+गच्छति

आहारः=आ+हारः

उन्नतिः=उद्+नतिः

उज्ज्वलः=उद्+ज्ज्वलः

अधिशेते=अधि+शेते

अध्यक्षः=अधि+अक्षः

प्रश्न—(11.) मंजूषायाम् प्रदत्तैः अव्ययपदैः रिक्त स्थानानि पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत—

1. अपि= भी
(1)अहम्.....ग्रामम् गच्छामि ।
(2)अहम्.....क्रीडामि ।
2. इति=ऐसा
(1)वैदेशिकोऽस्मि.-----पृच्छामि ।
3. इव= तरह
(1)गृहित केशेषु मृत्युना धर्म आचरेत ।
(2) पश्याम.....पिनाकिनाम् ।
4. उच्चैः= उँचा
(1).....गायति सः गायकः ।
(2) बालकः.....हसति ।
5. नूनम्= निश्चय ही
(1).....सः सत्यं वदति ।
6. बहिः= बाहर
(1)ग्रामात्नदी प्रवहति ।
7. कदा= कब
(1)सःविद्यालयं गच्छति?
8. कुतः=कहाँ से
(1)भवान्.....समायातः ।
9. अत्र=यहाँ
(1)सः.....निवसति ।

- (2).....एकः विशालम् उपवनम् अस्ति ।
10.तत्र=वहाँ
(1)कथं अहम्.....गच्छामि ।
(2)सः जयपुरे पठति.....एव निवसति ।
11.इदानीम्=इस समय
(1)रामः.....क्रीडति ।
12.अधुना=अब इस समय
(1)..... वयम् संस्कृतम् पठामः ।
13.सम्प्रति=इस समय
(1).....गम्यताम् विद्यालयः ।
14.यत्=क्योंकि
(1)रामः सत्यं वदतिसः सर्वम् जानाति ।

प्रश्न-12-अधोलिखित संख्यावाचिशब्दौ संस्कृते लिखत-

- 140=चत्वारिंशदधिकशतम्
165=पंचषष्ट्यधिकशतम्
188=अष्टाशीत्यधिकशतम्
159=एकोनषष्ट्यधिकशतम्
650=पंचाशदधिकषट्शतम्
501=एकाधिकपंचशतम्
180=अशीत्यधिकैकशतम्
115=पंचदशाधिकशतम्
2000=द्विष्टस्त्रम्
930=त्रिंशदधिकनवशतम्
131=एकत्रिंशदधिकशतम्
1100=शताधिकसहस्त्रम्

प्रश्न-13-रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्न निर्माणं कुरुत-

प्रश्न 1. राजसिंहस्य भार्या बुद्धिमती आसीत् ।

उत्तर- राजसिंहस्य भार्या का आसीत् ?

प्रश्न 2. बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुग्रहं प्रति चलिता ।

उत्तर - बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता कम् प्रति चलिता ?

प्रश्न 3. व्याघ्रं दृष्ट्वा धूर्तः श्रृंगालः अवदत् ।

उत्तर -कम् दृष्ट्वा धूर्तः श्रृंगालः अवदत्

प्रश्न 4. त्वम् मानुषात् विभेषि ।

उत्तर - त्वम् कस्मात् विभेषि ?

प्रश्न 5. वृषभः क्षेत्रे पपात् ।

उत्तर - वृषभः कुत्र पपात् ?

प्रश्न 6. सर्वधेनुनां माता सुरभिः आसीत् ।

उत्तर – सर्वधेनुनां माता का आसीत् ?

प्रश्न 7. पुत्रं द्रष्टुं सः प्रस्थितः ।

उत्तर – कम् द्रष्टुं सः प्रस्थितः ।

प्रश्न 8.. चौरस्य पादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः ।

उत्तर – कस्य पादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः ?

प्रश्न 9. स भारवेदनया कन्दति स्म ।

उत्तर – स कया कन्दति स्म ?

प्रश्न 10. रात्रौ गृहे कश्चन चौरः प्रविष्टः ।

उत्तर – कदा गृहे कश्चन चौरः प्रविष्टः ?

प्रश्न 11. शरीरस्य आयासजननं कर्म व्यायामः इति कथ्यते ।

उत्तर – कस्य आयासजननं कर्म व्यायामः इति कथ्यते ?

प्रश्न 12. आत्महितैषिभिः सर्वदा व्यायामः कर्तव्यः ।

उत्तर – कैः सर्वदा व्यायामः कर्तव्यः ?

प्रश्न 13. व्यायामं कुर्वतः विरुद्धं भोजनम् अपि परिपच्यते ।

उत्तर – व्यायामं कुर्वतः कीदृशं भोजनम् अपि परिपच्यते ?

प्रश्न 14. परमम् आरोग्यं व्यायामाद् उपजायते ।

उत्तर – परमम् आरोग्यं कस्माद् उपजायते ?

प्रश्न 15. उद्यमसमो बन्धुः नास्ति ।

उत्तर – उद्यमसमो कः नास्ति ?

प्रश्न 16. उद्यमं कृत्वा जनः नावसीदति ।

उत्तर – किम् कृत्वा जनः नावसीदति ?

प्रश्न 17. नाराणां प्रथमः शत्रुः क्रोधः अस्ति ।

उत्तर – केषाम् प्रथमः शत्रुः क्रोधः अस्ति ?

प्रश्न 18. शकटीयानं कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति ।

उत्तर – शकटीयानं कीदृशं धूमं मुञ्चति ?

प्रश्न 19. महानगरमध्ये अनिशं कलायस चक्रं प्रचलति ।

उत्तर – कुत्र अनिशं कलायस चक्रं प्रचलति ?

प्रश्न 20. गुणमहताम् अपि शिशुजनो लालनीय एव भवति ।

उत्तर – गुणमहताम् अपि कः लालनीय एव भवति ?

प्रश्न—14. मंजूषातः समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित श्लोकानाम् अन्वयं पूरयत—

(1) आलस्य हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।

नास्व्युद्यसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ।।

(मंजूषा— बन्धुः, शरीरस्थः, अवसीदति, आलस्यम्)

अन्वयः — मनुष्याणां (1) महान् शत्रुः (2) । उद्यमसमः (3)
.....न अस्ति । यं कृत्वा मनुष्यः न. (4)

उत्तर : (1) शरीरस्थः (2) आलस्यम् (3) बन्धुः (4) अवसीदति ।

(2) सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा ।।

(मंजूषा— उदये, सम्पत्तौ, अस्तमये, एकरूपता)

अन्वयः — महताम् (1) च विपत्तौ च (2) भवति ।

यथा सविता (3) रक्त भवति, तथा (4) च रक्तः भवति ।

उत्तर : (1) सम्पत्तौ (2) एकरूपता (3) उदये (4) अस्तमये

(3) व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।

विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ।।

(मंजूषा— भोजनम्, व्यायामं, परिपच्यते, अविदग्धम्)

अन्वयः — नित्यं (1) कुर्वतः विदग्धम् (2) वा विरुद्धम्
अपि । (3) निर्दोषं (4)

उत्तर : (1) व्यायाम (2) अविदग्धम् (3) भोजनम् (4) परिपच्यते

(4) न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ।

स्थिरीभवति मांसं च व्यायामाभिरतस्य ।।

(मंजूषा— मांसं, सहसा, स्थिरीभवति, समधिरोहति)

अन्वयः — जरा च ऐनम् (1) आक्रम्य न (2)
व्यायामाभिरतस्य च । (3) (4) ।

उत्तर : (1) सहसा (2) समधिरोहति (3) मांसं (4) स्थिरीभवति ।

प्रश्न—15. अधोलिखित वाक्यानि शुद्धं कृत्वा लिखत ।—

1—सः बालकः पश्यसि । (सः बालकः पश्यति ।)

2—ग्रामस्य परितः वृक्षाः सन्ति ।	(ग्रामम् परितः वृक्षाः सन्ति ।)
3—बालकं फलं रोचते ।	(बालकाय फलं रोचते ।)
3—वृक्षे पत्राणि पतन्ति ।	(वृक्षात् पत्राणि पतन्ति ।)
4—सा कलमात् लिखति ।	(सा कलमेन लिखति ।)
5—श्यामः नेत्रात् काणः अस्ति ।	(श्यामः नेत्रेण काणः अस्ति ।)
6—भवान् तत्र गच्छसि ।	(भवान् तत्र गच्छति ।)
7—बलबीरः मम मित्रः अस्ति ।	(बलबीरः मम मित्रम् अस्ति ।)
8—तौ उद्याने भ्रमन्ति ।	(तौ उद्याने भ्रमतः ।)
9—अयं लता कोमला ।	(इयं लता कोमला ।)
10—सः सुखं लभति ।	(सः सुखं लभते ।)
11—चत्वारः वेदाः अस्ति ।	(चत्वारः वेदाः सन्ति ।)
12—कक्षायां चत्वारः बालिकाः सन्ति ।	(कक्षायां चतस्रः बालिकाः सन्ति ।)
13—पिता पुत्रे कुध्यति ।	(पिता पुत्राय कुध्यति ।)
14—सर्वाः बालकाः हसन्ति ।	(सर्वे बालकाः हसन्ति ।)
15—ताः उद्याने क्रीडतः ।	(ताः उद्याने क्रीडन्ति ।)
16—मोहनः नेत्रेण अन्धः अस्ति ।	(मोहनः नेत्राभ्याम् अन्धः अस्ति ।)
17—सः कन्या जलं आनयति ।	(सा कन्या जलं आनयति ।)
18—द्वौ बालिके गच्छतः ।	(द्वे बालिके गच्छतः ।)
19—अस्मिन्नेव विद्यालये अहं पठान्ति ।	(अस्मिन्नेव विद्यालये अहं पठामि ।)
20—ग्रामे एकः वृद्धा वसति ।	(ग्रामे एका वृद्धा वसति ।)

प्रश्न—16. पाठ्य पुस्तकात् श्लोक लेखनम् ।

- (1) आलस्य हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।
नास्व्युद्यसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥
- (2) गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो
बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः
करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ॥
- (3) विचित्रे खलु संसारे नास्ति किञ्चित्त्निरर्थकम् ।
अश्वश्चेद धावने वीरः भारस्य वहने खरः ॥
- (4) सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।
यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥
- (5) अमन्त्रमक्षरं नास्ति, नास्ति मूलमनौषधम् ।
अयोग्यः पुरुषः नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥
- (6) शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ।

तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृदनीयात् समन्ततः ॥

(7) व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।

विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥

(8) व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् ।

स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥

(9) सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा ॥

(10) श्रमक्लमपिपासोष्ण-शीतादीनां सहिष्णुता ।

आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते ॥

प्रश्न-17-(1.) बुद्धिर्बलवती सदा इति पाठस्य सारः हिन्दीभाषायां लिखत ।

पाठ सार-“बुद्धिर्बलवती सदा” नामक पाठ मूलतः शुकसप्ततिः नामक कथाग्रन्थ से संकलित किया गया है। इस पाठ में कथा के माध्यम से बुद्धिमती नामक महिला के बुद्धि कौशल को दर्शाया गया है। कथानुसार “देउल” नामक गाँव में राजसिंह नामक एक राजपूत रहता था। एक बार बुद्धिमती नामक उसकी पत्नी किसी कार्य से अपने दो पुत्रों के साथ अपने पिता के घर (पीहर) जाती है। रास्ते में गहन जंगल में उसे एक बाघ आता हुआ दिखाई दिया। वह शीघ्र ही धृष्टतापूर्वक अपने दोनों पुत्रों के थप्पड़ मारकर बोली – “क्यों एक एक बाघ को खाने के लिए झगडा कर रहे हो? अभी इसे बाँट कर खा लेना। बाद में अन्य कोई बाघ देखा जाएगा।

यह सुनकर बाघ उसे “व्याघ्रमारी” मानकर भयभीत होकर भाग जाता है, किन्तु एक धूर्त श्रृगाल की बातों में आकर वह उस श्रृगाल को अपने गले में बाँधकर पुनः वहीं जंगल के मार्ग में आ जाता है। उसे देखकर प्रत्युत्पन्न बुद्धिवाली वह महिला श्रृगाल को झिडकती हुई धमकाती हुई भयानक रूप से शीघ्रतापूर्वक उसकी ओर दौड़ती है। यह देखकर भयभीत हुआ बाघ श्रृगाल सहित वहाँ से भाग जाता है।

इस प्रकार वह बुद्धिमती अपने बुद्धि-कौशल से बाघ से उत्पन्न महान् भय से मुक्त हो जात है। इसलिए सत्य ही कहा गया है कि—“हमेशा सभी कार्यों में बुद्धि ही बलवती होती है।

(2.) जननी तुल्यवत्सला इति पाठस्य सारः हिन्दीभाषायां लिखत ।

पाठ सार-“जननी तुल्यवत्सला” नामक पाठ में वर्णित कथा महाभारत के वनपर्व से ली गई है। यह कथा सभी प्रणियों में समदृष्टि की भावना जगाती है। कथा के अनुसार कोई किसान दो बैलों से खेत की जुताई कर रहा था। दानों बैलों में स एक शरीर से दुर्बल तथा तेज गति से चलने में असमर्थ था। अतः किसान उस बैल को अत्यधिक कष्ट देता था। वह बैल हल उठाकर चलने में असमर्थ होकर खेत में गिर पड़ा भूमि पर गिरे हुए अपने पुत्र (बैल) को देखकर गोमाता सुरभि की आँखों में आँसू आने लगे। सुरभि को रोता हुआ देखकर देवरात इन्द्र ने इसका कारण पूछा।

सुरभि ने इन्द्र से कहा “हे इन्द्र! मैं अपने पुत्र (बैल) की दीनता को देखकर रो रही हूँ। वह दीन है, ऐसा जानकर भी किसान उसे अत्यधिक प्रताडित करता है।” इन्द्र ने कहा कि तुम्हारे तो हजारों

पुत्र है, फिर इसी पर इतना प्रेम क्यों है? सुरभि ने उत्तर दिया कि “मेरे हजारों पुत्र हैं, यह सत्य है, फिर भी मैं इस पुत्र में विशेष कष्ट का अनुभव कर रही हूँ। क्योंकि यह अन्य पुत्रों से दुर्बल है। सभी संतानों में माता का स्नेह समान भाव से होता है, फिर भी दुर्बल पुत्र के प्रति माता की अधिक कृपा होती है।”

गोमाता सुरभि के वचन सुनकर अत्यधिक आश्चर्यचकित इन्द्र का हृदय भी द्रवित हो गया तथा इन्द्र की कृपा से शीघ्र ही तेज वर्षा होने लगी। सभी जगह पानी ही पानी हो गया, इससे किसान अत्यन्त प्रसन्न होकर अपने दानों बैलों को लेकर घर चला गया। कथा के अन्त में कहा गया है कि सभी संतानों में माता का समान रूप से स्नेह भाव होता है, किन्तु दीन पुत्र के प्रति माता के मन में अतिशय प्रेम होता है।

(3) विचित्रः साक्षी इति कथायाः सारः हिन्दीभाषायां लिखतु।

पाठ सार—किसी धनहीन मनुष्य ने पर्याप्त मेहनत करके कुछ धन अर्जित किया इससे उसने अपने बेटे को महाविद्यालय में प्रवेश दिलाया। एक दिन पुत्र की रुग्णावस्था का समाचार सुनकर उद्विग्न हो गया और वह बेटे को देखने के लिए बस को छोड़कर पैदल ही चल दिया। रात में अंधकार के फैलने पर समीप ही गाँव में किसी दयालु गृहस्थ के यहाँ आश्रय लिया। भाग्य की गति विचित्र होती है। उसी रात में उस घर में चोर घुस गया। उस घर में रखी हुई पेट्टी को लेकर भाग गया। चोर की पदचाप को सुनकर उसने चोर की आशंका से उसका पिछा किया और उसे पकड़ लिया परन्तु वह चोर ही चिल्लाने लगा “यह चोर है यह चोर है।” उसकी आवाज सुनकर गाँव वाले भी वहाँ आ गए और बेचारे अतिथि को ही चोर मानकर उसे भला बुरा कहने लगे। यद्यपि गाँव का चौकीदार ही चोर था, किन्तु उसकी चालाकी से सिपाही ने उस अतिथि को ही चोर बतलाकर जेल में डाल दिया।

अगले दिन न्यायाधीश ने सम्पूर्ण विवरण सुना। न्यायाधीश ने उनकी सारी बातें सुनकर उस अतिथि को निर्दोष तथा चौकीदार को चोर माना किन्तु प्रमाण के अभाव में निर्णय नहीं कर सका। तभी न्यायाधीश ने एक विचित्र युक्ति का सहारा लेकर गाँव के बाहर सड़क किनारे पड़े हुए एक व्यक्ति के शव को न्यायालय में लाने हेतु उप दोनों को आदेश दिया। आदेशानुसार शव लाते समय मार्ग में शव के भार से पीड़ित होकर वह अतिथि (अभियुक्त) चिल्लाने लगा, तब उस असली चोर ने (चौकीदार) ने कहा कि “तुमने मुझे चोरी करने से रोका था, अब उसका फल भोगोगे। तुम्हें चोरी के आरोप में तीन वर्ष की सजा होगी।”

न्यायालय मकें शव लाने के बाद न्यायाधीश ने फिर से उन दोनों से घटना के विषय में पूछा। जब चौकीदार अपना पक्ष प्रस्तुत करने लगा तभी उस शव ने अपने दुपट्टे को हटाकर एवं न्यायाधीश को प्रमाण करके मार्ग में चौकीदार द्वारा जो कुछ कहा था, वह सब सुना दिया। न्यायाधीश ने चौकीदार को कारावास का दण्ड देकर उस व्यक्ति को सम्मानपूर्वक मुक्त कर दिया। वस्तुतः बुद्धिमान् लोग नीतिपूर्ण युक्ति से अत्यन्त कठोर कार्य को भी सरलता से सम्पन्न कर लेते हैं।

प्रश्न-18. क्रमरहितानां षडवाक्यानां क्रमपूर्वकं संयोजनं कुरुत-

- (1) 1.मूषकः परिश्रमेण जालम् अकृन्तत् ।
- 2.एकदा सः जाले बद्धः ।
- 3.सिंहः जालात्-मुक्तः भूत्वा मूषकः प्रशंसन् गतवान् ।
- 4.एकस्मिन् वने एकः सिंह वसति स्म ।
- 5.सः सम्पूर्णं प्रयासम् अकरोत् परं बन्धनात् न मुक्तः ।
- 6.तदा तस्य स्वरं श्रुत्वा एकः मूषकः तत्र अगच्छत् ।

उत्तर-कथाक्रम संयोजनम्-

- 1..एकस्मिन् वने एकः सिंह वसति स्म ।
 - 2..एकदा सः जाले बद्धः ।
 3. सः सम्पूर्णं प्रयासम् अकरोत् परं बन्धनात् न मुक्तः ।
 - 4.तदा तस्य स्वरं श्रुत्वा एकः मूषकः तत्र अगच्छत् ।
 - 5.मूषकःपरिश्रमेणजालम्अकृन्तत् ।
 - 6.सिंहः जालात्-मुक्तः भूत्वा मूषकः प्रशंसन् गतवान् ।
- (2)1.तस्य चत्वार पुत्राः आसन्-रामः,लक्ष्मणः,भरतः,शत्रुघ्नश्च ।
- 2.वानराः सागरे सेतु निर्माणं अकरोत् ।
 - 3.तत्र रावणः कपटेन सीतां कपटेन अहरत् ।
 - 4.राम-रावणः युद्धः अभवत्,युद्धे रावणः हतः ।
 - 5.प्राचीनकाले दशरथः नृपः राज्यम् अकरोत् ।
 - 6.पितुः आज्ञया राज्यं त्यक्त्वा रामः वनम् अगच्छत् ।
- उत्तर-1. प्राचीनकाले दशरथः नृपः राज्यम् अकरोत् ।
2. तस्य चत्वार पुत्राः आसन्-रामः,लक्ष्मणः,भरतः,शत्रुघ्नश्च ।
 3. पितुः आज्ञया राज्यं त्यक्त्वा रामः वनम् अगच्छत् ।
 4. तत्र रावणः कपटेन सीतां कपटेन अहरत् ।
 5. वानराः सागरे सेतु निर्माणं अकरोत् ।
 6. राम-रावणः युद्धः अभवत्,युद्धे रावणः हतः ।
- (3) 1.एकः बुभुक्षितः शृगालः भेजनार्थं वने इतस्ततः भ्रमति स्म ।

2. लतायां बहूनि पक्वानि द्राक्षाफलानि आसन् ।
3. परं तथापि द्राक्षाफलानि न प्राप्नोत् ।
4. एकस्मिन् स्थाने सः द्राक्षालतां पश्यति ।
5. “एतानि द्राक्षाफलानि अम्लानि” इति उक्त्वा कुपितः शृगालः ततः गतः ।
6. तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत् ।

उत्तर—1.. एकः बुभुक्षितः शृगालः भोजनार्थं वने इतस्ततः भ्रमति स्म ।

- 2.. एकस्मिन् स्थाने सः द्राक्षालतां पश्यति ।
 3. लतायां बहूनि पक्वानि द्राक्षाफलानि आसन् ।
 4. तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत् ।
 5. परं तथापि द्राक्षाफलानि न प्राप्नोत् ।
 6. “एतानि द्राक्षाफलानि अम्लानि” इति उक्त्वा कुपितः शृगालः ततः गतः ।
- (4) 1. तदा तस्य मुखस्था राटिका अपि जले पतति ।

2. एकदा कश्चित् कुक्कुरः एकां रोटिकां प्राप्नोत् ।
3. तदा सः नदी जले स्वप्रतिबिम्बम् अपश्यत् ।
4. सः कुक्कुरः रोटिकां प्राप्तुं तेन सह युद्धार्थं मुखम् उद्घाटयति ।
5. सः रोटिकां मुखे गृहीत्वा गच्छन् आसीत् ।
6. स्वप्रतिबिम्बम् अन्यं कुक्कुरं मत्वा सः तस्य रोटिकां प्राप्तुम् अचिन्तयत् ।

उत्तर—1.. एकदा कश्चित् कुक्कुरः एकां रोटिकां प्राप्नोत् ।

2. सः रोटिकां मुखे गृहीत्वा गच्छन् आसीत् ।
- 3.. तदा सः नदी जले स्वप्रतिबिम्बम् अपश्यत् ।
4. स्वप्रतिबिम्बम् अन्यं कुक्कुरं मत्वा सः तस्य रोटिकां प्राप्तुम् अचिन्तयत् ।
5. सः कुक्कुरः रोटिकां प्राप्तुं तेन सह युद्धार्थं मुखम् उद्घाटयति ।

5. तदा तस्य मुखस्था राटिका अपि जले पतति ।

- (5) 1. कश्चित् मकरः अपि तस्यां नद्यां अवसत् ।
2. यः ईदृशानि मधुराणि फलानि खादति नूनं तस्य तस्य हृदयं अपि अतिमधुरं भविष्यति ।
3. एकस्मिन् नदीतटे जम्बूवृक्षे एकः वानरः प्रतिवसति स्म ।
4. एकदा एतानि फलानि खादित्वा मकरस्य जाया अचिन्तयत् ।

5.सःनित्य जम्बूफलानि खादति स्म ।

6.वानरः प्रतिदिनं तस्मै जम्बूफलानि अयच्छत् ।

उत्तर—1..एकस्मिन् नदीतटे जम्बूवृक्षे एकः वानरः प्रतिवसति स्म ।

2. सःनित्य जम्बूफलानि खादति स्म ।

3. कश्चित् मकरः अपि तस्यां नद्यां अवसत् ।

4. वानरः प्रतिदिनं तस्मै जम्बूफलानि अयच्छत् ।

5..एकदा एतानि फलानि खादित्वा मकरस्य जाया अचिन्तयत् ।

6..यःईदृशानि मधुराणि फलानि खादति नूनं तस्य तस्य हृदयं अपि अतिमधुरं भविष्यति ।

प्रश्न—(19) अधोलिखित शब्दानां संस्कृते वाक्य निर्माणं कुरुत—

1.सूर्यः=सूर्यः पूर्व दिशायां उदेति ।

2.सदा=सदा सत्यं वद ।

3.प्रातः=प्रातः भ्रमणं कर्तव्यम् ।

4.भवान्=भवान् कुत्र वसति?

5.प्रति=छात्राः विद्यालयं प्रति गच्छति ।

6.विना=जलं विना जीवनं नास्ति ।

7.परितः=ग्रामम् परितः वृक्षाः सन्ति ।

8.अधुना=अधुना अहं संस्कृतम् पठामि ।

9.सह=रामेण सह सीता वनम् अगच्छत् ।

10.यथा=यथा राजा तथा प्रजा ।

11.कविषु=कविषु कालिदासः श्रेष्ठतमः वर्तते ।

12.अस्माकम्=अयं अस्माकम् भारतदेशः अस्ति ।

13.कुत्र= मोहनः कुत्र गच्छति?

14.अद्य=अद्य वर्षा भविष्यति ।

- 15.कदा=त्वं कदा विद्यालयं गमिष्यसि?
 16.पठितुम्=छात्राः पठितुं विद्यालयं गच्छति ।
 17.वयम्=वयम् संस्कृतम् पठामः ।
 18.मम=अयं मम विद्यालयः अस्ति ।
 19.इमानि=बालकाः इमानि फलानि खादन्ति ।
 20.गत्वा=बालकाः तत्र गत्वा पठन्ति ।

प्रश्न-20 (1)भवान् दशम्यां कक्षायाः छात्रः सुरेश अस्ति।स्व विद्यालयस्य प्रधानाचार्याय दिन त्रयस्य
 रुग्णतावकाशार्थं प्रार्थना पत्रं लिखतु। अथवा

कुटुम्बस्य कुशलं जानीतुं अनुजं प्रति पत्रं अधोलिखित पत्र मंजूषा सहायतया रिक्त स्थानानि
 पूरयित्वा लिखत। (शीघ्रमेव, पूर्णतः, सकुशलं, कुटुम्बस्य, स्वास्थ्य, नूतनम्)

उदयपुरतःप्रिय चारुदत्तः

दिनांक-04-01-2021शुभाशिषः।अद्यः प्रातः अहं गृहं(1).....समागतः। अत्र नास्ति
 किमपि(2).....मम प्रस्थानकाले पितामही(3).....स्वस्था नासीत्। तस्या(4).....
विषये चिन्तितोऽस्मि। तस्या(5).....कुशलवार्ता(6).....प्रेषणीया।

शुभेच्छु

सुदेशः

(उत्तर-(1)सकुशलं (2)नूतनम् (3)पूर्णतः (4)स्वास्थ्य (5)कुटुम्बस्य (6)शीघ्रमेव)

प्रश्न-(2)भवान् दशम्याः कक्षायाः छात्रः महेशः अस्ति। स्व विद्यालयस्य प्रधानाध्यापकाय भ्रातुः विवाहे
 उपस्थातुं दिन द्वयस्य अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रं लिखतु।

अथवा

भवान् भरतः। भवता विद्यालये सर्वश्रेष्ठ क्रीडकस्य पुरस्कारः प्राप्तः स्व मातरं सूचयितुं मंजूषापद
 सहायतया रिक्त स्थानानि पूरयतु।

(पाठयामि, भवत्या, निवेदयतु, पुरस्कारं, छात्रावासे, ज्ञानम्)

अजमेर नगरम्

दिनांक-04-01-2021

परमपूज्यमातुः चरणयोः प्रणामांजलिः।

अत्र सर्वं कुशलं अस्ति।(1).....आशीर्वादने अहं विद्यालये सर्वश्रेष्ठ
 क्रीडकस्य (2).....प्राप्तवान्। अहं सायं(3).....अष्टमकक्षायाः छात्रान्
 संस्कृतं(4).....। अनेन मम अपि(5).....वर्धते। प्रधानाचार्यः अपि एतद् ज्ञात्वा
 प्रसन्नः अभवत्। पितृ चरणयोः मम प्रणामान्(6).....।

भवत्याः पिय पुत्रः

भरतः

(उत्तर-(1)भवत्या (2)पुरस्कारं (3)छात्रावासे (4)पाठयामि (5)ज्ञानम् (6) निवेदयतु)

प्रश्न-(3)भवान् राजकीय उच्च माध्यमिक विद्यालय कंचनपुरस्य दशम्याः कक्षायाः छात्रः सोमनाथः
 अस्ति। स्व विद्यालयस्य प्रधानाचार्याय आवश्यक कार्यवशात् दिन द्वयस्य अवकाशार्थं प्राथनापत्रं
 लिखत-

अथवा

भवान् सुरेशः मातरं प्रति पत्र मंजूषा पदं सहायतया लिखत-

(सम्यक्, मुख्यातिथिः, वार्षिकोत्सवः, उदयपुरतः, पितरम्, अभिनयम्)

(1).....

दिनांक-05.01.2021

पूजनायाः मातृचरणाः ।

नमोनमः । अत्र कुशलं तत्रास्तु । मम विद्यालये (2)..... आसीत् । तत्र
अहम् एकम् (3)..... कृतवान् । मन्त्रिमहोदयः (4)..... रूपेण आगतवान् । मम
अध्ययनम् (5)..... चलति । गृहे सर्वेभ्यः नमोनमः अहम् (6)..... प्रणमामि ।
भवदीयः

सुरेशः

(उत्तर- (1) उदयपुरतः (2) वार्षिकोत्सव (3) अभिनयम् (4) मुख्यातिथिः (5) सम्यक् (6) पितरम्)

प्रश्न-(4) भवान् दशम्याः कक्षायाः महेन्द्रः अस्ति । स्थानान्तरण प्रमाण पत्रं प्राप्तुं स्व प्रधानाचार्याय प्रार्थना पत्रं लिखत ।

अथवा

भवती संयोगिता । स्वकीया सखीं मंजुं प्रति स्वदिनचर्यायाः विषये पत्रं लिखत । मंजूषा सहायतया पूरयतः ।

(ज्ञातुम्, संध्यादिकं, दिनचर्या, विद्यालयं, उत्तिष्ठामि, तत्रास्तु)

भरतपुरतः

दिनांक-06.01.2021

पिय सखी मंजो!

अत्र कुशलं (1)..... । आशासे भवती अपि कुशलिनी । भवती मम
दिनचर्या (2)..... इच्छसि । अतः पत्रं लिखामि । अहम् पंच वादने (3).....
। ततः स्नानं पश्चात् व्यायामं करामि । सप्तवादनतः अध्ययनं प्रचलति । दशवादने भोजनं
कृत्वा (4)..... गच्छामि । सायं पंच वादने क्रीडामि । सायं सप्तवादने (5).....
कृत्वा भोजनं करामि । रात्रौ दशवादनपर्यन्तं पठामि । इत्यमेव मम (6)..... ।
शेष कुशलम् ।

भवत्याः सखी

संयोगिता

(उत्तर- (1) तत्रास्तु (2) ज्ञातुम् (3) उत्तिष्ठामि (4) विद्यालयं (5) संध्यादिकं (6) दिनचर्या)

प्रश्न-(5) भवान् गोपालः विद्यालयस्य शुल्कमुक्त्यर्थं स्वस्य प्रधानाचार्याय प्रार्थनापत्रं लिखत ।

अथवा

भवान् राकेशः भवतः विद्यालयस्य छात्रान् शिक्षा यात्रायै जोधपुरम् नेष्यति । पितः
आज्ञाप्राप्त्यर्थम् पत्रं मंजूषा पद सहायतया पूरयित्वा लिखत ।

(कुशलता, ऐतिहासिकं, अम्बायैः, भवन्तः, शिक्षायात्रायै, पितृमहोदयाः)

छात्रावासतः

दिनांक-05.01.2021

आदरणीयाः (1).....

सादरं नमोनमः ।

भवताम् पत्रम् प्राप्तम् (2)..... च ज्ञाता । मम विद्यालयः शरदावकाशे
छात्रान् (3)..... जोधपुरम् नेष्यति । अहम् अपि एतद् (4)..... नगरं द्रष्टुम्
इच्छामि । मह्यम् यात्राव्ययार्थम् पंचशतकम् रूप्यकानि प्रेषयन्तु भवताम् । शेष कशलम् । (5).....
मम प्रणमाः अनुजाय च स्नेहः ।

(6).....

राकेशः

(उत्तर—(1)पितृमहोदयः (2)कुशलता (3)शिक्षायात्रायैः (4)ऐतिहासिकम् (5)अम्बायैः (6) भवन्तः)
प्रश्न—(21)प्रार्थना पत्राणि—

सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयः

राजकीय उच्चमाध्यमिक विद्यालयः

जयपुरम् (राज.)

विषयः—दिन द्वयस्य रुग्णतावकाशाथ प्रार्थनापत्रम् ।

महोदयः,

उपर्युक्तविषयान्तर्गतनिवेदनम् अस्ति यत् अहं गतदिवसात् अतीव रुग्णोऽस्मि । अतः
अहं विद्यालयम् आगन्तुं समर्थः नास्मि । प्रार्थना अस्ति यत् दिनांक 13.03.2020 तः 01.5.03.
2020 दिनांक पर्यन्तं दिनत्रयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनंगृहिष्यन्ति ।

दिनांक

13.03.2020

भवताम् आज्ञाकारी शिष्यः

सुरेशः

कक्षा—दशमी

प्रश्न—(2) सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यः महोदयः

राजकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयः

उदयपुरम्

विषयः—दिन द्वयस्य अवकाशार्थम् प्रार्थनापत्रम् ।

महोदयः,

उपर्युक्तविषयान्तर्गतनिवेदनम् असित यत् मम ज्येष्ठ भ्रातुः विवाह 01.01.
2021 दिनांके निश्चितः । वरयात्रा जयपुरं गमिष्यति । अतः दिन द्वयस्य अहं विद्यालयम्
आगन्तुं असमर्थः अस्मि ।

माम् दिनांक 01.01.2021 तः 03.01.2021 पर्यन्तं दिन त्रयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम्
अनुग्रहिष्यन्ति ।।

दिनांकः—12.09.2020

भवताम् आज्ञाकारीशिष्यः

योगेशः

कक्षा—दशमी

प्रश्न—(3) सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयः

राजकीय उच्चमाध्यमिक विद्यालयः

कंचनपुरम्

विषयः—दिन द्वयस्य अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रम्।

महोदयः,

उपर्युक्तविषयान्तर्गतेनिवेदनम् अस्ति यत् मम गृहे अत्यावश्यकम् कार्यं वर्तते। अतः अहं विद्यालयम् आगन्तुं समर्थः नास्मि। प्रार्थना अस्ति यत् दिनांक 11.03.2020 तः 12.03.2020 दिनांक पर्यन्तं दिन द्वयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनुगृहिष्यन्ति।

दिनांक

13.03.2020

भवताम् आज्ञाकारी शिष्यः

सोमनाथः

कक्षा—दशमी

प्रज्ञ—(4) सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयः

राजकीय उच्चमाध्यमिक विद्यालयः

भरतपुरम् (राज.)

विषयः—स्थानान्तरण—प्रमाण पत्र प्राप्त्यर्थम्।

महोदयः,

उपर्युक्त विषयान्तर्गत निवेदनम् अस्ति यत् मम पितुः स्थानान्तरण बीकानेरनगरे संजातम्। वयम् सर्वेऽपि परिवारिक जनाः तत्रैव गमिष्यामः। ममापितैः सह तत्र गमनं निश्चितमेव। अहं अत्र पठितुं असमर्थोऽस्मि। अतः प्रार्थना अस्ति यत् मह्यं स्थानान्तरणप्रमाण पत्रं प्रदाय अनुगृहिष्यन्ति श्रीमन्तः।

दिनांक

13.03.2020

भवताम् आज्ञाकारी शिष्यः

महेन्द्रः

कक्षा—दशमी

प्रज्ञ—(5) सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयः

राजकीय उच्चमाध्यमिक विद्यालयः

भीण्डर (राज.)

विषयः—शुल्कमुक्त्यर्थम् प्रार्थना पत्रम्।

महोदयः,

उपर्युक्त विषयान्तर्गत निवेदनम् अस्ति यत् अहं भवतां विद्यालये
दशम्यां कक्षायां पठामि। मम पिता अतीव निर्धनः कृषकः अस्ति। अतः मम परिवारस्य
आर्थिकदशा समीचीना नास्ति। मम पिता मदीयं विद्यालय शुल्क प्रदातुं असमर्थः अस्ति।
अतः प्रार्थना अस्ति यत् मह्यं शुल्कमुक्तिं प्रदाय अनुग्रहिष्यन्ति श्रीमन्तः।
दिनांक

13.03.2020

भवताम् आज्ञाकारी शिष्यः

गोपालः

कक्षा—दशमी

प्रश्न—22—संवाद लेखनम्—

प्रश्न—(1)मंजूषायाः उचितपदैः “शिक्षक—छात्र” इति विषये संवादं पूरयतु।

(वयम्, वाद्ययंत्राणि, शोभनम्, परन्तु, गातुम्, महोदये, इच्छन्ति, गायामः)

शिक्षकः—छात्राः! किं भवन्तः किञ्चित् द्रष्टुम् (1).....?

छात्राः—महोदये! (2).....तु गातुम् इच्छामः।

शिक्षकः—गातुम् इच्छन्ति (3).....अहं तु (4).....न समर्थाः।

छात्राः—(5).....वयं गास्यामः।

शिक्षकः—(6).....अहम् अपि गास्यामि।

छात्राः—(7).....यदि सन्ति शोभनम्।

शिक्षकः—एवं तदा(8).....वयं।

(उत्तर—(1)इच्छन्ति (2)वयम्(3)परन्तु (4)गातुम्(5)महोदये (6) शोभनम् (7)वाद्ययंत्राणि (8)गायामः)

प्रश्न—(2)मंजूषायाः उचितपदैः “पिता—पुत्रयोः” इति विषये संवादं पूरयतु।

(आपणं, शीघ्रम्, पुस्तकम्, फलानि, करोषि, शतम्, स्यूतम्, आगच्छामि)

पिता—पुत्र!किं(1)त्वम्?

पुत्रः—(2).....पठामि पितः।

पिता—पुत्र! (3).....गत्वा आगच्छसि किम्?

पुत्रः—पितः!(4).....लिखित्वा गच्छामि।

पिता—आपणतः(5).....आनय।

पुत्रः—(6).....रूप्यकानि यच्छतु।

पिता—(7).....नीत्वा आपणं गच्छ।

पुत्रः—अहम् गत्वा शीघ्रम्(8).....।

(उत्तर—(1)करोषि (2)पुस्तकम्(3)आपणम् (4)शीघ्रम्(5)फलानि (6) शतम् (7)स्यूतम् (8)आगच्छामि)

प्रश्न—(3)मंजूषायाः उचितपदैः “धूम्रपान निवारणायः” इति विषये संवादं पूरयतु।

(गन्तुम्, अस्य, तुभ्यं, धूम्रपानं, स्वास्थ्य, प्रेरणीयाः, मया, दुर्व्यसनस्य)

सोहन—गुरुवर!अहं पश्यामि विद्यालये केचन छात्राः(1).....कुर्वन्ति।

गुरुः—वत्स!धूम्रपानं(2).....विनाशकं अस्ति।

सोहन—गुरुवर!कोऽस्य(3).....निवारणोपायः।

गुरुः—पुत्र!जनजागृतिरेव(4).....दुर्व्यसनस्य निवारणोपायः।

सोहन—गुरुवर!(5).....किं करणीयम्?

गुरुः—त्वया छात्राः(6).....यत् अस्माभिः धूम्रपानं न करणीयम्।

सोहन—गुरुवर! एवमेव करोमि। अधुना अहं(7).....इच्छामि।
 गुरुः—वत्स! महत्त्वपूर्ण विषयोपरि पार्ता कर्तुं(8).....धन्यवादं ददामि।
 (उत्तर—(1)धूम्रपानं (2)स्वास्थ्य(3)दुर्व्यसनस्य (4)अस्य(5)मया (6)प्रेरणीयाः (7)गन्तुम् (8)तुभ्यं)

प्रश्न—(4)मंजूषायाः उचितपदैः “वार्षिकोत्सवः” इति विषये संवादं पूरयतु।

(भवेत्, सज्जीकरणं, उक्तवान्, सभामण्डपस्य, माल्यार्पणम्, आनेष्यति, स्वयमेव, कः)

शिक्षकः—श्वः वार्षिकोत्सवः भविष्यति तस्य कृते(1).....अभवत् किं?

महेशः—कल्पना, रेखा, रमा च(2).....अलंकारः करिष्यन्ति।

शिक्षकः—पूजासामग्रेः व्यवस्था(3)करिष्यति?

कल्पना—महेशः करिष्यति।

शिक्षकः—मुख्यातिथि कः(4).....?

रेखा—तस्य कृते मनोजः नियुक्तः अस्ति।

शिक्षकः—अध्यक्षमहोदय(5).....आगमिष्यति अथवा कस्यापि दायित्वं निश्चितम्?

मनोज—अध्यक्षमहोदय(6).....स्वयमेव आगमिष्यामि।

शिक्षक—माल्यार्पणम् कः करिष्यति?

मनोज(7).....भवान् एव करिष्यति।

शिक्षक—श्वः कार्यक्रमः व्यवस्थितः(8).....तथा कुर्वन्तु।

(उत्तर—(1)सज्जीकरणम् (2)सभामण्डपस्य(3)कः (4)आनेष्यति(5)स्वयमेव (6)उक्तवान्

(7)माल्यार्पणम् (8)भवेत्)

प्रश्न—(5)मंजूषायाः उचितपदैः सख्याः संवादं पूरयतु।

(तव, पाठशालायाम्, गच्छसि, स्नेहशील, पंचदश, एका, पाठशाला, आचारः)

रामः—त्वम् कुत्र(1).....?

सीता—अहम्(2).....गच्छामि।

रामः—(3).....पाठशालायाम् कति शिक्षकाः?

सीता—मम पाठशालायाम्(4).....शिक्षकाः।

रामः—तव(5).....शिक्षिका न अस्ति?

सीता—(6).....शिक्षिका अस्ति।

रामः—शिक्षिकाणां(7).....कीदृशः अस्ति?

सीता—(8).....अस्ति।

(उत्तर—(1)गच्छसि (2)पाठशाला (3) तव (4)पंचदशः (5)पाठशालायाम् (6)एका (7)आचारः

(8)स्नेहशील

प्रश्न—23 अधोलिखित वाक्यानां संस्कृत भाषायां अनुवादं करोतु—

1. वे दोनों पत्र लिखति है।	(तौ पत्रं लिखतः।)
2. ज्ञान के बिना सुख नहीं है।	(ज्ञानं विना सुखं नास्ति।)
3. पेड़ से पत्ते गिरते हैं।	(वृक्षात् पत्राणि पतन्ति।)
4. गाँव के बाहर मन्दिर है।	(ग्रामात् बहिः मन्दिरः अस्ति।)
5. यह राम का घर है।	(इदं रामस्य गृहं अस्ति।)
6. गंगा हिमालय से निकलती है।	(गंगा हिमालयात् प्रभवति।)
7. मोहन गेंद से खेलता है।	(मोहनः कन्दुकेन क्रन्दुकेन क्रीडति।)
8. सिंह वन में रहता है।	(सिंह वने निवसति।)
9. माता पुत्र पर स्नेह करती है।	(माता पुत्रे स्निहयति।)
10. वह राम के साथ बाजार जायेगा।	(सः रामेण सह आपणं गमिष्यति।)
11. मोहन कलम से लिखता है।	(मोहनः कलमेन लिखति।)

12. तुम सब प्रातः दौडते हो। (यूयम् प्रातः धावथः।)
13. नगर के चारों ओर वृक्ष है। (नगरं परितः वृक्षाः सन्ति।)
14. मेरी कक्षा में तीस छात्र है। (मम कक्षायां त्रिंशत् छात्राः सन्ति।)
15. गुरु शिष्य पर क्रोध करता है। (गुरुः शिष्याय क्रुध्यति।)
16. मैं कल दिल्ली जाऊँगा। (अहं श्वः दिल्ली गमिष्यामि।)
17. वह चित्र देखती है। (सा चित्रं पश्यति।)
18. मोहन राम से सुन्दर है। (मोहनः रामात् सुन्दरतरः।)
19. वह पैर से लंगडा है। (सः पादेन खंजः अस्ति।)
20. दशरथ के चार पुत्र थे। (दशरथस्य चत्वारः पुत्राः आसन्।)
21. बालक को फल अच्छा लगता है। (बालकाय फलं रोचते।)
22. जननी जन्मभूमि स्वर्ग से महान् है। (जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।)
23. मैं कल यहाँ आऊँगा। (अहम् श्व अत्र आगमिष्यामि।)
24. हमें संस्कृत पढनी चाहिए। (वयम् संस्कृतम् पठेम।)
25. हम सब नाटक देखते हैं। (वयम् नाटकं पश्यामः।)

—इति—

CBEO BHINDER